यं कार्यकारणाभावात्प्रकारप्रकारिभावाच्छ्रुताद्वास्यं हि विधेयं तच्च कार्यकारणाभावादेव प्रकारप्रकारिभावोपि सिद्धः विशिष्टस्यैव कारणत्वकार्यत्वयोग।
देतः प्रविषयधारकत्वेन नियतत्वेन स्थितिहेतुत्वाच्च सूत्रतः सत्यत्वा । भेदवाक्ये उभयविधं तादात्म्यमभिप्रेतमिति नं धाभिः प्राय सर्वं खल्विदं ब्रह्म।
तज्जलानिति स्यात्प्रयमेवार्थः जगदुपादानत्वनिर्विकारत्वमायातपंकत्याचोद्यं दयति ननु चेतिस्वरूपेण परिणामास्पदत्वं निर्वार्य तमस्तत्त्व।
तः किमित्यत आह प्रकृतिश्चेति स्वार्थमाह प्रतिज्ञा विज्ञाने नेति अनेन श्रुति स्मारिता उपादानत्वं प्रतिपादितमस्तु ततः किमित्यत आह उपादाने।
ति सहकारकारणपादानत्वमित्यविरोधमभिप्रेत्य परिहरति सूत्रेणोच्यत इत्यादिना । विरोधे तावन्तो वाक्यमानि सूत्राः सेतिमाः सर्वाः प्रजा इदं सर्वमसृजत।
न यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निःसरन्ति यथाग्नेर्विस्फुलिंगाः सकाशादात्मनस्सर्वे प्राणाः
नः प्रभवंतीत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः पीयेत मुक्तं जीवरूपेणापरिणामाभ्युपगमे दूषणमाह नेत्यादिना अजत्वनित्यत्वश्रुतिविरोधे इत्यर्थः
नैर्घृण्यविरोधो कृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगश्च दूषणमित्यर्थः अकृताभ्यागमो ब्रह्मेन कर्मसमाप्तिः कृतविप्रणाशः कृतस्य कर्मा
णो निष्फलत्वेनानुपभुक्ते इत्यादिना श्रुतिविरोधमाह तत्त्वार्थपत्तिविरोधमुक्तौ चैवम्पेत्यादिना एवं जीवरूपेणापरिणामे दूषणमभ्युपगच्छति
णामे दूषणमाह तथेति सूत्रामेकामिति वाक्यार्थमाह प्रकृतेति तस्य कारणस्य सहकारकउपादानत्वेविवक्षितेत्याह तस्य परिणामित्वं ह्यात्मनेन
णः संबंध ख्यापयितुं इति द्वारं भतत्प्रकृतेः परिणामित्वश्रुतिमाह अस्मादिति अनेन मायासहायस्येश्वरस्य निर्गुणस्य सृष्टिर्न भवति
विनीय इह ब्रह्म इत्यर्थः उक्तार्थं विषयस्मृतिं दर्शयति स्मृत्येति प्रकृतिं पुरुषमित्यादिना प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं स्मृतिप्रसिद्धमित्यादि
नायाः प्रकृतेः परिणामित्वं चाभिहितमेवं जीवरूपेणाविकृतरूपेणाच ब्रह्मणः परिणामे दूषणमुक्तं प्रकृतिरेव परिणामिनी ब्रह्मवं ब्रह्मणः

दानत्वमित्यत्राह॰ प्रकृतेरिति गौरवार्थं नघटीत्यादि प्रकृतिवाचिशब्दस्य रीत्या कत्वस्य वाच्यमित्यर्थः यतः प्रधानपुरुषादिषु प्रकृतत्वमुक्तौ पित
पेवेत्याह॰ पुरुषेति अन्ये तु कार्यत्वस्यापर्यमाह॰ अनन्तहिकारणं मयीति कार्येषु तिमाह॰ तथाहेति निर्दिष्टस्य निर्विकारत्वायाह।
नत्वम्नुतत्वविरोधमाह॰ अतइति सत्त्वसंवत्स्वरूपेणान्तस्तयोर्मेत्यादिकार्यकं समाप्तिं उपरत्नत्वम्मुतिर्विशिष्ट विषयनिर्विकारत्वं निर्विशे॰
ष्यां प्रमाणविषये त्वर्थः विशिष्ट पदेष्वसः कारणं विशिष्टस्वरूपकार्यमिति कार्यिकार्यकारणयोरनन्यत्वसिद्धिरित्याह तथाच सती॰
तिकार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्याणामकार्येषु व्याप्तं नानात्वस्य पतिनत्वकारणस्य विशिष्टरूपत्वविरोधि॰ अविशिष्टत्वे कारणस्य येनादि सर्वं सदेति
उपपादितस्य कार्येणानिर्दिष्टत्वेऽपि दानत्वादि परमन्त्र विरोध इत्यर्थः विशिष्ट हि विशिष्टस्य प्रमाणेन नित्यत्वानुपपत्ति सत्कार्यं त्वन्यत्र॰ अन्येतु का
रणत्वं कार्यत्वं चाभेद उक्तमित्यर्थः॥ तदेकमिति तदुपपत्तिः सत्कार्यवादपतिष्ठं यनित्यत्वे ह्यभेदेन सर्वोपपत्तिरित्यर्थः॥ कार्यस्य प्रनित्य
त्वेपक्षस्याभेदेन कारणत्वाद्युपपत्तेरप्रमाणमित्याह॰ यथोक्तमिति अजयोनित्यत्वेऽनन्तकारणत्व आगमसत्त्वं स्व विलं कार्येऽनन्तयोरित्यनेन कार्यं॰
तस्यां प्रतिकारणत्वमित्युक्तं तदिंका पतत्कारणत्वे प्रकृतिपुरुषयोरेवेति गतानात्मन कारणत्वादि निर्दिष्टोऽनन्तबाधः स्यादित्याह॰ तस्मादिति
चिदचिद्रूपयोः प्रमाणमात्रोदृष्टोऽसम्बन्धेप्यसंभवितत्वानामानाज्ञातिप्राणानामनन्तं पोगप्रभावत्व मत्र प्रश्न इत्याह॰ जीवस्येति स्वोपलम्भविष
योपपत्तेः स्वरूपत्वे प्रयोजनकः अत एव भावाद्देवादे [illegible] इत्याह॰ तथेति स्वोपलम्भनिमित्तकत्वात्॰
त्वोक्षपत्वप्रयुक्तः ननु नित्यत्वप्रकृत्वप्रयुक्तत्वाधारित्वमभिधानात् तस्मात्तदेकाप्रयोजनत्वे च नित्यप्रकाशत्व प्रयोजनकं विवम
त्वेधीपत्यपनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोगापत्त्यासिन्नत्र स्वबोधानुमते प्रयोजनकं नत्वं अनन्याज्ञातित्वं प्रणत्वेन प्रयोजकं स्यात्॥

२५

। आत्मनि शरीरेऽस्मिन् तत्तां समर्थयन् अपहत्य पाप्मानमित्यादि श्रुत्यर्थाः प्राणादेः विषयमनुसन्धाय आत्मभावना मिथ्या ज्ञान विद्याः
। यद्यपि ता द्विधा वृत्ययं व्यापकत्वेऽसतीतः प्रकाशप्रसिद्धं प्रतिपन्नक्रमस्य देहत्वस्याऽज्ञानेन पदार्थो मनो निषेध आत्मनोऽधर्मभूतत्वं
रन्नविकारे प्रभावशरीरे स्यादिति तदा श्रुत्यर्थः व्यापकत्वे सतीत्यर्थः अणुत्वपरीरे एवाणोरपि आत्मनोऽभ्यस्ततरं एव मन्तव्यं:
नेदं धेयं येन येनेक्षिभाव सर्वशरीरे स्वशरीरे चेत् नान्यत्र अस्मात्र सर्वत्र मिति प्रदानं पदैव ज्ञ स्वस्मात् मिदं प्रतीयते एवमेव:
हीति उक्तं शरीरात्मत्वं तां ज्ञानस्वरूपमात्मनः सर्वत्र हि सर्वव्यापित्वं सर्वत्रमित्याह: एवमिति पूर्वन्यायेन सर्वशब्द
वाच्यत्वप्रपञ्चमित्युक्ते प्रमाणमाह: तथा हीति सर्वे वेदा इति यत्पदं पदमामनन्तीति श्रुत्यर्थः आम्नायशब्देन सर्वत्र भवतीत्ये
तस्मात् वेदेत्यस्योक्ते सर्वे वाच्यं देवं सर्वसिद्धिमयेन स्वरूपा एतत्सर्वं प्रधानतया वाच्यत्वात् सर्वे वेदा एतद्वाचकं भवन्तीत्यर्थः
सर्वशब्दवाच्यत्वे तत्प्रतिपादितं प्रमाणमित्याह: एको देव इति सर्वे शरीरे तथा सर्वव्यापकत्वात् सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्यैवेत्यादि
वाक्यसंदेहे तथाऽहं आत्मवेदेवाऽऽदिति उदाहृतमत्र हृदयस्याद्यर्थः देवेति एकस्मिन् वचनं संदर्शयति तथा चोक्तं वक्ष्यमाणमिति
हेतुत्वेन तत्त्वज्ञानमात्रस्याकारणस्वांकारणत्वादिति सर्वव्यापकत्वं यो वेदितव्यो हीति प्रतिपादितमानं तत्कार्यं वेद्यस्य येन माह कार्यं
तामिति वचसा आत्मनेदेनः कार्यं तांश्च तत् सर्वं सत्त्वं देवम् तत्त्वज्ञानीति हि श्रुतिः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य माह तथा च
ते यच्च तत्त्वज्ञानमित्यादि श्लोकेन तत्त्वं ज्ञानं वाच्यत्वेनोच्यते इत्यर्थः आत्मवेदे ज्ञेयमिति अनन्तविद् ज्ञानानन्तमिति हि श्रुतः
तत्सारे तत: प्रविष्टेन तुर्यं श्रुतः प्रविश्य तासिनार मित्यादयः तत्त्वमसि ... मित्यादौ श्रुतेः रसः स एवेति सर्वं प्रतिपादित:

तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तस्य चेतनस्यैव प्रकाशेन स्वभावत्वात्तद्विरुद्धानात्मधर्मत्वेन मत्वा मिथ्यार्थः एवं ह्यन्तो न संभवेदितीति वेद्विदित्याति
तस्य मात्मा शरीरत्वलक्षणसंगत्यर्थं तस्मादिति विदद्विद्वन्नो शरीरत्वे मात्मनः शरीरं चाद्युपपन्नं शरीरशरीरिसंबन्धाभावात्।
देहाभावे क्रियाश्रयो शरीरमित्यत्राह: श्रुतमेवेति एतदेवास्मिन्ह शङ्कः प्रतिपन्नत्वेति तेनस्थदेहेन इहदेशपदादि चेतः
श्रुतशरीरस्यात्मभावसत्ता यथा स्वदेहस्य शरीरस्यात्मस्वप्रतिसंवेदि निरूपणपदार्थः तिङ्हीनं भवति तत्र किं शरीरत्वं किंवात्मत्व।
मिति संज्ञायां विभज्यदर्शयति सर्वात्मनेति सर्वात्मना या सा बहुस्वभावितयेत्यर्थः आत्मशब्दस्य जगत्यां हि स्वशरीरत्वमिति तदानी
याधिकत्वमभिप्रेत्याह: आमेतीति इत्यात्मस्थाप्रतयेत्याधारत्वेनाभ्युपगतं आधेयत्वं नियाम्यत्वं स्वत्वं विशेषत्वं सर्वा
त्मनेति पदं आपर्ये क्षिप्त इति च इत्येकप्रकारेण प्रतिपन्नानामाधेयत्वादिभिरवच्छिद्य प्रकाशत्वादित्यर्थः आकारशरीरमिति
वोध्यत इति ज्ञाति गम्यते स्वरूपप्रकाशत्वमप्यर्थिनिरूपकत्वात् शरीरमस्ययुक्तिप्रकाशत्वात्स्वकारणत्वात् चेतनत्वात्
तीरण्यद्वारा च्युत्थितत्वार्थः हि पाल्ये वतस्यात्मे शरीरत्वमिति शरीरत्वस्य तु मिति न रूपतां हि गायत्र्या तत्त्वादिविभागाभावेन स
र्वेत्र शरीरं सर्वत्र योग्य विशेषादित्यादि तर्हि लोके वेद च शरीरमात्मा तु अग्नौ तस्य सर्वात्मगतो सद्भाववाचोरुविषयः
प्रयोगादि श्रुतन्तु गतत्वात् स्यात् तत्त्वतामनुक्रमस्वायत्तविशेष मत्वात्मत्वमुग्धोऽस्माकं सर्वदेहैः क्रियायत्नमनः स्फुरणमिति।
सर्वे प्रयोगानुगतं तत्त्वता मिति हि सेव स्याधीनार्थ मिथ्यायामात्मा शरीरत्वमात्रेणैव चात्र गुणत्वेन पदैर्नात्वं हृदयं सत्य: वाच
त्वेऽपि सर्वात्मना स्वार्थे धारयितं प्रवृत्तं शरीरमिति शरीरलक्षणं वापकत्वे सति तद्गुणभावितत्वं स्वार्थेधारयितं स्ताका।

। स्तन्न विस्रवाचित्व मर्येस्त्विदं न च केवलेति निचेत सर्वं भवतां त्वात्मनानिम्नुच्यते ध्वनिदे वादेपर्येव केवेन तदं नरात्मत्वानातच्छब्दान्तत्वर्थता
। इत्यर्थः एवं सविकल्पकमात्मभेदघटवस्तूनीनामर्थसुणपादितेः तथाणुपायपरवाक्यनिवर्त्यपरवाक्यपर्यालोचनयातत्सत्वातिरिक्तं सर्वं मिथ्यात्वम।
। नीयते तत्र सन्दिग्धमोनिर्यदं तत्र सवेदस्यैवभावनीत्यादि तुतानस्येवायत्वमुच्यते [illegible] तानिवर्त्यं च मिथ्यारज्जुसर्पादिवतनिवर्त्तते
। तानन्द तां विभेदजनकेत्तानेनानामात्येति कालेन च तद्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्या त्वानिवर्त्यं न भवत्यभेदो भेदस्य वत्स्यात्तनन्तो भवेदित्यादिभिः
एवं निवर्तकनिवर्त्यापरवाक्यैः सत्यत्वातिरिक्तं सर्वं मिथ्यात्वान्तदनुगुणान्युक्तं तर्काणामपर्यालोचनीय इत्याह । सर्वेदं स्वं शास्त्रं हृदयमिति जीवाद्वैतानि
वेदार्थस्य प्रारम्भः सर्वे शब्दाः नाधायपरवाक्यानां निवर्त्यपवाक्यानां च कर्मोपनयपर्यालोचनं भेदश्रुतिभेदनिषेधश्रुतिपर्यालोचनं च विद्वत्ति
तेन हिवतिपयवाक्यार्थनिश्चयस्य शब्दः तस्मादुपायपरवाक्योपेतमनन्तनिदिध्यासनादिश्रवणेऽयायं वदति वाक्यानि निवर्त्यं परेषु चाविषाकर्म
3 संख्यान्याइत्यादिवाक्यानि च निरूपणीयानि भेदश्रुतयोऽपि निरूपणीयाः तदविरोधेनार्थस्य वाच्यत्वात् न च निषेधार्थं भेदानुवादमिति वाच्यं स्वि
रोतान्यादि भेदानां प्रमाणान्तरप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात् नतन्निषेधश्रुभेद एव हितत्रपरमार्थः तत्त्वतानस्यैव मोदात्पायत्वविनधायाप्यमा
मारापस्यानुप्रमाणान्तरप्राप्तोऽपि भेदः फलविशेषार्थं गरुड भावनादिवदारोप्यत इति चेत् असतो भेदस्यारोपणमिति कथमवगतं भेदश्रुति
विरोधादिति चेत् भेदश्रुतिविरोधादभेदश्रुतिः फलं विवार्थेनतारोपणं प्रमाणान्तरप्राप्तभेदोऽरोपणे भेद एव हितत्र परमार्थः तत्त्वतानस्यैव मोते
पयोगित्वात्मस्तत्व्यन्तत्वारोपणानमं भवतीति चेत् तर्ह्यभेदश्रुतेरपि समानं किं च प्रमाणान्तरप्राप्तभेदे भ्रमजनयित्वात् तन्निषेधप्रयोजनाभा
वात्तत्स्य प्रयोजनपर्यवसायित्वं न स्यात् न हि शास्त्रस्य प्रयोजनपर्यवसायित्वेन नियमः अभिचारादिप्रतिपादनादिति चेत् न तत्रापि तदे
ष्टिं मति प्रयोजनवत्वमस्त्येव अभिचारस्य देवदत्तादि [illegible] तिपाय [illegible] क्रियमाणः प्रायश्चित्तय भवति अभिचारादिकर्मा
धात्वन्तदपेत्तितफलमदत्व [illegible] दीनामपि विधेयोगत्वस्य [illegible] । [illegible] च। २६

तत्त्वादित्यर्थः अतः प्रविश्य प्रशस्तमिति ध्येदेनुरणीयांसमणीयसमिति सूक्ष्मं तं ध्यायेदित्येयपदं व्याख्यानेनोकार्यार्थं मध्यमांते नोपादत्ते अणोरणीयानिति
रुक्माभमिति वा रुक्मोपपदेन छांदसे आदित्यवर्णमिति यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं तमसः परस्तादिति व्याकरणे योद्धार्थं तत्त्वमेवाभिप्रायेणादित्यव
र्णत्वं रुक्मवर्णत्वं चोक्तमित्यभिप्रायेणादित्यवर्णं दिव्या चक्षुषा पश्यत्यादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते इति तद्धिरण्मयत्वं श्रोत्रं तस्य परत्वेन व्या
ख्यातो वाक्यार्थोत्र हिरण्मय इति रूपसामान्याद्रुक्मवर्णमिति नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरेति हिरण्मयत्वं यत्र च व्याख्यातः नीलतोयदमध्यस्था
सन्निवेशो यस्य भगवतः तस्य सन्निवेशः हिरण्मयो वा इति हिरण्मयः पुरुषो नेन सम्बन्धः इति चेत् न हृदयपुण्डरीकमध्ये नीलतोयदमध्य
हिरण्मयत्वं वक्तुं न युक्तं यत्र कोशाग्नी कामं हृदयं चाया पोगुलमिति प्रकृत्य नीलतोयदमध्यस्थेति श्रूयते स एषोन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः अमृतो हिरण्मय इति हृदयपुण्डरीकमेव हिरण्मयत्वं तेन ज्योतिषां स्यन्दनमध्ये श्रूयमाणत्वाद्धिरण्मयः पुरुषः श्रोत्रं स्वपरत्वेन व्याख्या
तो वाक्यकारोतोयमेवार्थं तद्विदाचार्यैः आदित्यवर्णं रुक्मवर्णमिति वा स्वरूपे स्वापत्ये तेन स्वं हिरण्मयत्वं श्रोत्रं स्वरूपमानयतः आदित्यवर्णप
र्यन्तं हि नीलतोयदमध्यस्थ विद्युदिव कथमिति चेत् उच्यते नीलतोयदमध्यस्थेव हिरण्मयविद्युत्स्वरूपमिव नीलत्वस्य पदार्थत्वात्तथास्मिति भगवद्विग्रहे वास्त
यानस्ति मरकतगिरिनिभो हिमंतितथा च श्रीरामायणे श्यामं हि मलमान्ये वर्णं तस्यानन्तं प्रमम्यमानं धीतिनीलतोयदवार्ष्णेयेव भगवतो हिरण्मयत्वं दे
तःसंश्रयेण कस्मधिगम्य इति नाशसिद्धान्ते इतिस्वनर्थं मिति पृथक् व्याख्याने समसीति एवं मयाभिलाराभिन्यासेनोक्तेन सर्वं परं बभ्यते हेतुः अथ सर्वं परं वाचा
यं स्योकमाह पुरुषमिति एकपदे नमस्कारादि विष्णुपतिपति संक्रान्ता प्रदितितंत्रवचने परमात्मनेदेवेदं भामः इतर्चेस्तन्त्रत्वात्पर्वं श्लोको न चोत्पा सर्वप्रकाशितः
त्वेन सर्वान्तरात्मत्वया प्रविश्य नियन्तृत्वादिति सर्वान्तरात्मत्वेन नामसर्वा प्रविश्य प्रणामित्वत्वमित्यर्थः शोर्वस्य शाश्वतमिति दस्यंतमेव अपि त्वाभिप्राये
णाह शाश्वतं सर्वमात्मत्वेति यथा अनुशासनं नमोनित्ये यज्ञपुरुषायादित्यादिविष्णु सर्ववाचकाः तथा स्वाराच्याराणां त्रयाणाम्यादिरूपे
न ब्रह्मणोपपदवाकारोत्पर्याः इत्यवचनमाह नमामीति तद्धावचने पितृदेवेति पितृदेवादिष्वस्मद्भावप्रयुक्तं कृतं समस्तमेकमित्यादिना पितृदेवादिपा

आवेयप्रमेयभूयपन्नकमस्य तुष्ठातीनां प्रकृतिधर्मत्वेपत्स्वतनकस्यप्रकृतिधर्मत्वाभावेनेदृशमित्यभिप्रायेण प्रकृतेरेव धर्मो ऽतिनिर्दि
ण इत्यर्थः प्रकृतिसंबंधेन तिष्ठत्वादेसङ्गाव प्रकृतिर्विशिष्टत्वादेर्निवर्तितस्मादितिष्ठत्वादीनां प्रकृतेर्धर्मत्वेपत्तेन देहानीदृशमि।
त्वभिमाने ह्यप्रकृतेर्विधर्मो ऽइतिवचनभोगोतियावत् देवादिभेदस्योपाधिकत्वादुपाधिविशिष्टस्वरूपस्यासमप्रमाणमाह देघाति।
त्रसमाप्तादेहचेष्टेतरेषामयं कर्षेचसमाप्ताक्षिद्रेयिस्मदेर्हीत्वमवांऽतु मेवेतिधाकायांयऽनुग्रहं वाक्षेदेवेति तत्कर्षोपकर्षे पाम्र
मुण्डविरहस्तु तिषु तत्तारित्युक्त स्वरूपस्यासाम्यमेवेत्यर्थ पतित शालार्थे मन्त्रदेवत्वाकारार्थे गजयतेतत्तदितिविषयविनयसंपन्न।
इतिश्लोकेनतदेवप्रविशमानमयिन्नतमवयस्थीतितद्दर्शित्वंब्राह्मणादिविषिष्टेसमदर्शित्वमुक्तं साम्यमुपादिविषु।
न स्वरूपविषयमिति स्पष्टयितुमाह तादृशिमाहेति देवमानवत्वादिभेदपरमत्ताणादिमोत्रविषयत्वकं शालुदग्धाय निर्दोष
एव तु वाच स्वे निर्दोषमितिवाक्यार्थमाह स्वरूपेणेति च तत्कर्मलोपप्रापघेनप्रासस्यभगवदात्मकत्वसाधर्म्यात्तदोषणा
न्नत्वमाह तस्यैवमित्यादि प्रपत्तिमन्तरान्मोक्षासिद्धेस्समाराणमाह दैवीति गाणमयीत्यनेन मायाशब्दः प्रकृतिवाचीतिस्पष्टी
तद्वाच तस्येति तस्येत्यस्यास्तत्तः शुद्धस्याप्युपायेतामतिनस्पोति भावः श्रुतिमाह नान्यइति इत्यादिभिश्रुतिभिश्च भगवत्प्रा
तिमन्तरेणमोक्षपथस्तइत्युक्तं भवतीत्यर्थः कथं तमेवं विद्वान्नित्यादिवाक्यानामुपपत्तिमन्तरेणमोक्षाभावपतिपादनं वचनतत्तमे
वेति ह्यनेनादिवाक्यानामुपायान्तरविधिपरत्वादुपासनस्य चास्यनिष्पत्त्यर्थंप्रपत्तिसापेक्षत्वाच्चोपात्तार्थेफलितं वाक्यार्थंतत्तम
मात्रस्योपायतत्त्वाच्चेतिरेवाभिप्रेताय हावेनितिवेदनवाचिप्रणवं तु उपासनप्रवचनसाधारणमिति भावः एवं तस्य भगवद्वे
कप्रापेतादेः प्रमाणं च वदन्नत्वमनूपानि भजतानीत्यत्र सर्वात्मनात्वं मियेयेत्ययं श्रुतः इति शंकान्तरं च परिहरति मयेति तद्वाच वेदे
ष्वयेति मयालनमित्यादिनाव्याप्तिरुक्ता व्याप्तिश्चाधारकत्वेने त्युक्तं मत्स्थानीति प्रामित्तत्तोधायेयांस्ते मावेयधामवतितत्।
यात्वे नियाधायेत्यनाया सेनकस्यमात्रेणधारकत्वादित्यर्थः धारकत्वेऽपि सत्यापिस्वेनकामिच्छधार्यधारकभाववैलक्षण्यम।

चत्रातत्वात्तेनसर्वोक्तनयः प्रयोजनत्वर्थव्यापिनः तस्मात्प्रयोजनत्वेनैव व्यापितम्भवति भावितत्वप्रमाणं तत्रानवगतस्येदृज्ञापनता ।
त्रिविधपर्यन्ते नोपपद्यते तन्नस्मादिदं सूक्तं यद्यपा दर्शनिवात्योपपत्त्यस्मृत नयः कार्तार्थ्यनय प्रतीसोचनीयात् तिनन्नु तन्नयवीसोचने स्मट्टन्नपत्र
र्थेउपपत्तव्याटिभिप्रायेणात्रे सर्वेणाम्नहृदयेऽक्तं तत्रानिवत्तस्वरूपमाह जीवेभ्यादिना स्वयं स्वतन्त्रस्य स्वभावतापवासांकुचितत्वा
नेत्यादि प्रभायाः संकोचभावोपि कृपयैव देवावृतित्वं दृश्यमितिनाद्युदार्थमपरिच्छिन्नपाद्य ज्ञानस्यानिमित्तत्वं रागाद्देष्वरूपत्वाभावः सर्वस्य
यगावदात्मकत्वेन तन्नहाणात्रागाद्यभाविर्भावः सपप्यपावकहाणात्रुवतितस्मादयथार्थविषयत्वाभावो नैमित्तिकं विवर्त्तितस्वरूपस्याष्टोध
मितावीकमेरुपा विद्याविशेषितात्तिः अविद्या कमेस्तत्प्रोतिवचनात कर्मतारूपानंद्य रूपसंकोचात्स्यात् नतादिति विविधमुच्चेदेवादिभेद
याः विचित्रत्वाद्यान्तरवैविध्यात्परंतन्नहृदेचितस्य ज्ञानप्रकाशं इति प्रमाणित्वस्य स्वस्य भासमानत्वाविरोधिवचनादिति भावः एवं कर्मतारतम्ये
नज्ञानसंकोचतारतम्यः कर्माधीनंतारतम्यं हेतु विशेषाः कर्मित्यन्नोतं नत्तहेतुस्वाभाविनः इति ग्रन्थेनसहवदृत्वविभागहेतु रक्त आत्म
स्मनोनुकूलं हितस्ववेदनत्वादिति कुसंविदृतेनत्वदुःखविदकर्माणि कुर्वीतासुत्वनेनवीजांकुरनयादनादित्वकर्मणः इति ग्रन्थोपपादयमाह. एतावा
मिति प्रयति मंत्रस्येत्येनोपपद्यते इति भक्तियोगानिष्पत्त्याविमानिष्कर्मणि चेतदंगत्वेनप्रमज्ञेयोपेतित्वात् प्रपत्तेनिष्पत्त्यवस्थाने तयोप
पत्तात्वाच्चमुक्तिपतितमंतरेणलोपपद्यतइत्युक्तं तत्राह यस्मिन्नादि यथेयमम यंकमेणानादिदेहेष्वेवात्मत्वमोहावगापात्ताहदेहातिरिक्तवेप
मयावच्छेषतेकस्मात्वेसिद्धेदिनत्वाप्रपत्तेर्ज्ञानस्यायमनुष्ठानादेरत्यो नत्वेनैकाकारत्वभगवच्छेषत्वेकसत्वेच्छात्मनः इत्यर्थः भगवत।
रूपचातेदिव्यात्मस्वरूपस्यदेहयमवनीयकत्वंकत्वमात्मत्वस्यावच्यानेहपेति संयोगत्वयुगाणस्यपत्त्वस्यात्मेयनवाप्तेति कस्याणिकता न।
त्वमानंदरूपत्वेप्रारीरात्मभावमाह सदकलेति उपायस्यापास्यामितिसूत्रः तदुपासमिति प्रयोजनमित्यादिनाउक्तस्मतप्रमाणात्मुपपत्त्यस।
श्रात्मनोज्ञानेवाकाराहप्रमाणामाह निवत्तोतिकयमचेतनस्यकातेइ यो घायस्यदृत्वमितिसंकल्पाते ह्यात्वेष्वतीति ज्ञावादीनामोपाधि
कत्वमस्तुत्यापिमतः तेरेवधर्मोइतिनिर्देशः कर्यामितस्याह मामिति मामापामविवेकेन ज्ञानयज्ञातिकाभ्यामित्यर्थः मतेतेरेवधर्मोइति।

व धिकेत्यादिपदेनोक्तं स्थिरादिसिद्धं व प्रमाण सर्वं सर्वेषु [illegible] एव अनन्तः स्तुतं पुरुषोत्तम आप्ताया [illegible] माधीपु
[illegible] नाराय [illegible] गुणकस्य [illegible] कार्यं प्रमाणात्वेन न स्यादितो एवं विपत्वा [illegible] यान्मयप्रतः विकल्पः [illegible] यथास्य
य ति वाविद्यानीत्यादि [illegible] युक्तं तस्मात् [illegible] मितिस्थलित्त्वा [illegible] प्रमाणात्वेन स्यादेतत् पुरुषकेलिप
प एवं प्रमेयत्वात् नातः कर्मस्थत्वात्मनाति स्वनात्मपदेनेन साम्यं विवलितमिति द योर्यनिदस्थायः एवमनतातः स्तुतं प्रक
जन्मादि दोषाप्रतिति माप्नुवन्नित्यभिप्रायेणा प्रमत्तपादः यन्नजाद्यपि भवाणि निवृत्तिपाकावासस्य यथैमायतए रूः नित्याविः
भृतियोगपिसमाप्य धिकाधित्वे देवारित्याभिप्रायेण परमेश्वरो नीतुकं तत्त्वं रूपत्वादि विशिष्टमेकत्वेनेदं पूर्वं पुरुषतास
र्वपद सर्वभूतानतरात्मा पदस्यार्थाः प्रादियोऽस्यैकोनारायणः इति श्रुत्यनुयोगेनैव व्याख्यातं प्रयत्ने समर्वभूतांतरात्मातेन
देयत्वादिय मितिलितत्त्वाविभूतिविशिष्टत्वादिविशिष्ट एकः इदं चादेव एकः इति प्राप्तव्यं देवार्थानित्याविभूति संबंधित्वेन
कत्वेनावगम्यते अन्यथा नानात्वे सति चैकत्वेनास्यापृथग्भयादेकनानात्वैकत्वमात्रपरत्वेयोग्न रूपं स्यात् प्रयोजनाभावात् ।
न एवं तत्र केनेदं चिंत्यते सिध्यति अथवा चिंत्यं प्रसाणि रूपं कल्पते हि तमर्हती योजनवासाच्चेष्टे प्रमेयत्वादिना एकस्वभावस्यनश्चे
त्याच भावोनिःशेषमस्वभावो भवति एवं कार्यंप्रमाणतः युक्तत्वेन हि दाहपाकादिनिजव्यापारोरनपायः एकत्वमसम्यक् कार्यस्य न संबु
ध्यत्वनवतोहपवतोनिर्गंधादि मत्वतीर्थं कगमनादिकं चेत्यभिप्रायः सर्ववस्तु विसजातीयनयेति सजातीयधर्मित्वादिस जाती
धर्मयोगतद्यथाइत्यर्थः विचित्रेति विविधमित्यर्थः पुनरपि अनंत शब्दो संख्येयवाची अपरिमितत्वाद्यर्थं ध्यावेनात्यंताऽश्चर्यत्वेन वि
वक्षितं मनंतापरिताश्चर्ययोगेनैकरूपताचेति असंख्येयात्यन्ताश्चर्यभूतपदार्थयोगेन समाप्यधिकराहित्यमित्यर्थः अनंताश्चर्ये ।

बोधपादपतिपणामे योगमैश्वर्यमिति तस्मात् तदैश्वर्ये वैचित्र्यमित्यर्थः एवं सर्वशक्तियोगात् स्वयमेक एव कर्तृरूपेण धारकत्वेन स्वयं प्रमाता ।
माह तथा हेति तद्व्याचष्टे अनंतेति अनंतविचित्रमाहात्म्यं यत्र अनंतवैचित्र्यादि सम्पन्नीयमित्यर्थः अभूताद्भुतांशांशेनेन पर्यवसिता ।
भूतांशांशे विश्वरूपाणि रिच्यंत इति वचनं [illegible]
स्मारितं ... सर्वसाधारण ... मनसा ... नेति तन्नैकांशपादः आत्मानं ... पापा ... एकदेश परिनिरं ...
... निरन्तरं ... नित्यरूपपरयुग्मिति तु यान्यत्र कृत योगफलं ... कार्याथः
एकांशेनेनानेन ... मर्थमाह ... एवं मायावाद ... त्यानीतितं ...
... स्मात्मा ... एकत्वं ... एवं त्वं ... नानात्वमित्येतद् ... प्रणासि
तत्त्वेनेति एवं प्रकारः प्रकार्ये ... प्रकारितो ... प्रमासित्वेनेति ... विचित्रप्रकारत्वं ... रिका-
तया विचित्रप्रकार विचित्र कर्म कारयतीति अनेन ... नित्यं ... मिति ... भवतिना
नास्यतां भजन्त्विति ... विचित्रप्रकारत्वं तेनानारूपत्वमित्यर्थः ननु कारणरूपतयैकत्वं कार्यरूपेण नानात्वं चेदि ।
मिति नोक्तं स्यादुच्यते ... कारणस्य परः ... विभक्त नामरूपत्वं ...
विभक्तनामरूप ... नानात्व ... मित्यभिप्रायेणैवं व्याख्यानं नानात्वे सति चैक-
त्वे ... व्याचष्टे एवमिति ... नानात्वे ... व्याख्यानं ... विशेषवैचित्र्यात् ... यायो ।
नानात्वभावः ... एवं ... नित्य ... अधिक ... कतायां
... नानात्व ... तव विभूति ... धारणा ... नानात्वमनः ।

२९ मनवद्यार्थयोगोनाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ योगः वस्तुमात्रस्यास्यादिति वस्तुत्वाश्रितत्वेन या विकल्पादितिवदयुक्तमिति भावः ॥
स्यवस्तुनस्य त्वप्रमाणे भिन्नाभिन्नत स्थापनपरत्व मप्यनुक्तं । अचिंतित्वं स्यात्तो हर्षकस्ताहेठिलमर्हतीत्युक्त वान्तु न दिग्मूहत्वादिष
पि दृष्टत्वेन तत्त्वाभिमतस्य भिन्नाभिन्नवस्त्वाचाचित्यते घटादावपि तस्य तर्कबाधकत्वमुच्यते इति चेत् न च प्रमाणोरुपमित्युक्तं
एवं यथा वस्तु चिंतसामान्यमात्रेणो विजातीयधर्मेणो विजातीयधर्मोसंभवाभावात् नस्य युक्तं तत्प्रमाणमाह यथा ।
क्तमिति या वस्तु कस्य सर्वोपि स्यात् किंचिदीक्षितस्मात् दृष्टांत दाष्टीतिकयोर्विवादितो भागः कश्चनापि नायात अनवस्थे पदार्थं भवती
ति नानुमातुमयुक्तमित्येतत्तं भवतीत्यन्वयः सर्वोपाभावश्चानुक्तम् इति भावः पदार्थः सर्वोदितो वा पदार्थस्तस्य योगस्य ।
ताः संभवंतीत्यन्वयः एतन्मतिपादनयं वाक्यमिति वक्तव्ये प्रतिपादनतत्परमिति व्रतसर्वोपाध्यतिदृश्ये पदार्थे स्वभाव यः
ति निर्देशः फलितार्थमाह अतो विविच्येति अन्यतः सकलेन र विजातीयतत्त्वाद्वा स्वरूपेणापि योगप्रमाणमाह तथा सति
सुकुरवचनमिदं आदेतादित्यादि स्ववितितमं यस्याप्यानतप्रतीर्थमात्रमेव न केवलं विवदितस्य पिवति गंभीरमादर्शोरव ।
मूर्ता तप्रिभमायेणाह तदेतदिति एतत्सुमेहमरघटकुड्यादिविशेषकक्रमर्थजातमित्यर्थः अधीयमानानानामेव स्तुतो
नोनानाविधत्वेदृश्यते अपि वेविध्यान्नानाविधत्वं अतोत शब्देनानधीयमानाइति हासपुराणोपवृंहिताः शाखाभेदाविव
दिताः सोपवृंहणश्रुतिनिवरेषु नद्यानुमानेषु च परिश्रमादवधारितमित्यर्थः श्रुतीनां नानाविधत्वं तन्मात्रे कार्यपरत्व ।
चकस्यमित्यत्राह तथाहीति तत्र प्रथमं स्फोटश्रवणस्य श्रुतिवैविध्यमाह प्राप्येति अनेकतत्वानि महदादीनि तानि च ।
पदमित परिमाणानि महत्तेर्महत्त्वाद्येकात् इति कांचार्ये नियतक्रमः अनेकतत्त्वानि नियतक्रमप्रस्ययमार्गेणताना । २९

विषयः तैत्तिरीयोक्तसृष्टिप्रसङ्गाविप्रतिपत्तिः अनेकविधाः श्रुतयः क्वचित्तेजोबन्नमात्रसृष्टिः क्वचित्पञ्चभूतमात्रसृष्टिः क्वचि
त्क्रमरहितसृष्टिः क्रमोत्पत्तिः सृष्टिवैविध्यं श्रूयते न चैवमपि प्रलयप्रकारस्वाक्यपर्यालोचनया दिसृष्टिप्रलयनिर्णयः किञ्च।
तेषु च मध्ये तेषु अपि कृतत्वाकाशपर्यालोचनया प्राणादिकार्योत्पत्तिः प्रतिभाति सिद्धान्तपरवाक्यानां मुख्यत्वात्।
न च ज्ञानकारणं तदर्थमात्रश्रुतं ब्रह्म निर्गुणं श्रुतौ प्राह निरवयवमिति भेदनिषेधश्रुतौ प्राह नेहेति सद्गुणश्रुतौ आह यः सर्वज्ञः।
इति एकश्रुतौ प्राह सर्वं खल्विति भेदश्रुतौ च यथा ग्निरिति प्रतीयमानमायाश्रुतिः प्राह मन्तः प्रविश्य इति एवं नानाविधवेदान्त
वाक्यानां स्वोक्तार्थपरत्वे बोधकत्वमिति वदन्ताह इति अविरोधे भेदाभेदप्रतिपादकानां यथासंभवं नीतिप्रयत्नेनेति
विरोधेऽभावादिरूपास्त्याग भवतः श्रुतत्वे भेदश्रुतीनां ताथात्म्यमुख्यत्वात् द्वितीयप्रमाणतिपक्षः एकश्रुतिविषयत्वमात्परत्वं
तत्त्वाभ्यास आदिर्मुख्यमेवं भेदाभेदप्रतीतिनिषेधाबाधित्वप्राप्तिरिति विरोधः तत्समाधिप्रत्यक्षपि निरर्थकत्वादिवा
प्रतीत्यत्वप्रतिपादकत्वान्न प्रसङ्ग इति भावः तस्मात् विरोधेन समुच्चयत्वेन नयति तिर्यगाचार्यवर्णित इति कः पुनर्विरोधो।
मतान्तरार्थः तत्राहवर्णितत्वेनेति नास्माभिः सांख्यार्थोक्तिनिरूपणे पूर्वाचार्यैरेवोपदिष्टं नय निबन्धनत्वात् प्रतीतेरिति भावः न
चार्थश्रुतीनां परस्परविरोधं समन्वयार्थत्वे तदर्थत्वं श्रुतिसमन्वयार्थं तदर्शयति सूर्यविकारेति निर्गुणश्रुति सगुणत्वमपि
निर्गुणेति चावस्थितानि परस्पराविरोधीनि भेदनिषेधवाक्यं च प्रकारेण नानात्वनिषेधपरमात्मपरत्वात् इत्याह नानात्वेति भेदश्रुतिमपि
अर्थमाह सर्वेति कस्यापि [illegible] कारणत्वेन न सद्गुणस्य तु निवृत्ति नानात्वं मात्रगादिचवाक्य [illegible] सिद्धधर्म।
वैचित्र्यं धर्मप्रतिपत्तिनानात्वं सम्यक् [illegible] नान्तरं [illegible] नेहेति नानात्वमात्रवादिचवाक्यमि।

३१ अतेनरोक्यज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वेनगम्यताद्यावत्तिपुनःशंकतेएकेतिपरिहरतिएवत्वेतिएक
त्वेज्ञानस्यमोक्षोपायत्वश्रुतिविरोधादैक्यज्ञानमपरमार्थविषयंकिंभिन्नस्यादित्यर्थः अन्यत
रस्यापरमार्थविषयत्वमस्तुतत्रैक्यज्ञानस्यपरमार्थविषयत्वेकिंमर्थंनाभ्युपगंतंभवतीतिशंकायां
मैक्यज्ञानस्यापरमार्थविषयत्वेनाभ्युपगंतंअपितुअन्यतरस्यापरमार्थविषयत्वेतदन्यस्यापर
मार्थविषयत्वंअतोदितित्वनातेनिषेधप्रसंगादुत्पत्तिप्रसंगेराह रातदुक्तमितितुल्यप्रमाणत्व
योर्द्वयोर्विरोधेन्यतरस्यबाधेन्यस्यापिबाधप्रसंगात्तद्वयोर[illegible]विरोधेनविषयोविवेचनीय
इत्यर्थः विषयभेदेनाविरोधंप्रदर्शयितुंअमितिविषयविभागंदर्शयतिश्रोतव्यामीतिएकत्वज्ञान
स्यमोक्षोपायत्वश्रुतेःविषयोदर्शितश्रोतव्येमीति। प्रथमैक्यज्ञानस्यमोक्षोपायत्वश्रुतेर्विषयो
दर्शितएवमिति। एवमभेदतात्पर्यशंकानिराकृता। अथाभेदाभेदज्ञानस्यमोक्ष[illegible]पायत
यातत्रतात्पर्यमितिशंकाव्युदस्यतिभोक्तेतिसद्द्वारकमद्वारकंचाकारत्रयमस्तीतित्रिविधंत्रये
तस्याःश्रुतेरर्थविवक्षद्वारमस्तयोक्तिदर्शयतोःस्वभावंदर्शयन्नाचित्स्वभावंदर्शयतिअत्रभो
क्तेतिअचेतनानामर्थानांनित्यासततविकारित्वात्रिगुणांकर्मणांदेवेशंप्रकृतेःस्वभावेच्युतइत्यस्यार्थः ३१

यंतत्वात्तद्गुणसारत्वादिति सूत्रोक्तमिह दर्शितं स्वरूपेति ज्ञानशब्दो धर्मभूतज्ञानपरः मलप्रत्यनीकशब्द॥
विशेषितत्वाद्धर्मभूतज्ञाने चिदचिद्व्यावर्तकविशेषणाभूत चिदचिद्रूपजगदपेक्षया विशेष्यांशस्यव्या
वर्तकतया धर्मभूतज्ञानस्य स्वरूपता धर्मित्वं एकश्रुतिमुख्यार्थत्वमाह रोकेति। एवं सर्वज्ञत्वमनुरोधेन
चोदयति एवं चेति। उत्तरमाह सर्वस्येति। कथं सर्वं समर्थितमित्यत्राह सर्वेति। परैरुक्ता भेदो भेदाभेदौ च
भेदेष्विति विरोधादसम्भवात्त्वाज्ञानप्रमाणिकाः भेदश्रुत्यविरुद्धौ भेदाभेदौ मद्गुरुसमद्भिमताइत्यस्माकं
भेदपक्षे वेत्यभिप्रायः सर्वस्य वेदवेद्यत्वात् सर्वं समर्थितमिति हि एवमुक्ते तदनुक्ते रोकज्ञानस्यापव
र्गोपायत्वेन परमार्थविषयत्वात्तत्रैव तात्पर्यमिति तदनुगु एवेन ज्ञत्वं तत्र नेयमित्यभिप्रायेण
चोदयति ननु चेति। परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति उपासनादयः सगुणप्राप्तिरूपार्वाचीन
मोक्षफला इति तद्व्यावृत्तिः परमपुरुषार्थशब्देनाभिप्रेता कथमेतत् इति तत्त्वमसीत्येतावदेवभ्रूपते रोकज्ञा
नं मोक्षसाधनमित्ययमर्थो न कण्ठोक्तः अपि तु गम्य इति भावः परिहरति नैतदेवमिति। तत इति व्याख्ये
यं पदं अस्य प्रकृतपर्यायमाचष्टे एष कारणान्नादिति प्रमाणं व्याचष्टे तारीरिते नेति व्याख्येयं पदं त
व्याचष्टे परमात्मनेति जुषः जुष्टिप्रीतिसेवनयोः अनुज्ञितं इत्यर्थे सा च्छब्देन कण्ठोक्तिर्विवक्षिता

३२ नापरिमितगुणत्वेनोपास्यमानत्वात्तस्यापि प्राप्यत्वगुणमेव ब्रह्मेत्यर्थः। अनेन तस्य सर्वविद्यासाधारणत्वा
द्गुणाभितोपास्यानंतत्यस्य तदंतर्गतत्वात्सामान्येनापरिमितगुणत्वं हि सर्वविद्यानुयायीन्येवेतावता सर्वगुणा
नां निरूपकत्वं अपरिमितानंतगुणानां स्वसंबंधेन मंगलानां च मंगलमिति प्रकारेण मंगलत्वापाद
नद्वारमत्वस्य निरूपकत्वात्। एवं श्लोकार्थस्य स्वबुद्धिविलसितोत्प्रेक्षितत्वं व्यावर्तितं अथ परमात्मा
नियाम्यत्वे विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येत। श्लोकमवतारयति ननु चेति। परमात्मनियाम्यत्वे ममस्तु
ततः किमित्यत्राह। एवं च सति कथमधिकारभाव इत्यत्राह यः स्वबुध्येवेति। नन्वेति। एवं च प्राधि
कारिराजादिनियाम्यत्वे सत्यपि प्रजानां विधिनिषेधयोग्यत्वं दृश्यते तद्वदत्रापि स्यादित्यत्रा
ह। सर्वस्मिन्निति स्वाधीनप्रवृत्तयः एव प्रजा अपराधादिकं कुर्वत्यतत्फलदुःखानुभवादिकमेव
राजनियाम्यत्वं तासां अत्र तु साधनानुष्ठानदशायामपि परमात्मपराधीनप्रवृत्तय इति। अस्वाधी
नानां नाचेतनानामचेतनवन्न विधिनिषेधयोगात्वमित्यभिप्रायेण सर्वस्मिन्प्रवृत्तिजात इत्यु
क्ते प्रेरितारमित्यादिभिः सर्वप्रवर्त्तयात्रतिपाद्यमानस्य परमात्मनस्सर्वनियमनं सर्वत्र प्रवृत्तिजा
ते कारयितृत्वपर्यंतमित्यर्थः। कारयितृत्वे वेशघाद्यभ्युक्तिं वदन्नेव द्वैरापत्ति च प्रसंजयति प्रस्तूयते चेति ३२

अत्राभिप्रेतः। जीवस्वभावमाह भोक्तृरिति। प्रकारकर्माकारद्रूपमप्रकारकारकर्माकारश्चेति ब्रह्म त्रिविधं
जीवान्तर्यामित्वानुसंधानमर्चित्वेतत्यामितयोपासने स्वरूपेणानुसंधानं चेति त्रिविधं ब्रह्मेत्यर्थः। एक
ज्ञानोपायत्वप्रकृतिविरोधेन हि रूपस्य ज्ञानस्यापरमार्थविषयत्वं शंकितं तत्र कैवल्यज्ञानपरत्वेन परो
क्तं तत्त्वमसीति वाक्यं सगुणापरमित्याशङ्क्य त्वमिति पूर्वाचार्यैरुक्तवाक्यकारसंग्रहं दर्शयति यथेति पु
रुषमिति सगुणस्यैव ब्रह्मणः उपासनेन सगुणमेव प्राप्यमयुक्तमित्यर्थः। एतत्स्यार्थक रणायप्राचा
र्यग्रन्थं दर्शयति व्याख्यातं चेति यत्स्वार्थत्वादिद्रविडाचार्यग्रन्थः। तद्भावप्रसन्नित्वरूपेति अतगुणा
मितिपदस्य हेतुगर्भतां दर्शयन् वाक्यस्यार्थमाह। देवतास्वरूपेति प्रकृतसद्विद्यायामसाधारणत्वान्निखि
लजगत्कारणत्वमुक्तं प्रातीतिक्यवस्थितानां गुणानां प्रदर्शनार्थमन्यादिग्रहणेन सर्वविद्यासाधारणा
आनन्दत्वादयो विवक्षिताः। सर्वकल्याणगुणशब्देन निरूपितस्वरूपस्य गुणा विवक्षिताः। दहरविद्या
यां य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति देवतायाः स्वरूपजपहतपाप्मत्वादिगुणा
नां विमृत्यमुपास्येति हितं सद्विद्यायां देवतायाः प्रत्यगुणजातमुपास्यत्वेन विहितं नान्यज्जगत्कारण
त्वादिकमिति प्रत्यग्गुणाविशिष्टत्वेनोपास्यमानं ब्रह्म सर्वतोऽपरिमितकल्याणगुणमिति सामान्येनैवा वि

३३ क्रोधिमन्नसंकल्पादेवानुमंहलपानीयमिति अनुमंतृत्वमपि नियमनमेव तेन विना प्रवृत्तेः प्रसर्पयेत
त्वायोगात् एवं नियमनप्रकारविशेषस्याभावेपि धारकत्वं शास्थित्वं च सुस्थितमिति आत्मशरीरभावस्य
चन्नहानिरित्यभिप्रायेण धारोप्यत्वाद्योधित्वेनावस्थित इति वोक्तं पश्चादनुमंतृत्वमपि प्रथमम
तेनिग्रहरूपमेव निग्रहत्वेन लक्षयेः अनिग्रहत्वेन गुणाः लोके निग्राह्यनिग्रहस्य गुणत्वदर्शनात् नि
ग्रहस्य निग्रहस्य दोषत्वदर्शनात् अथ यमनिकल्पेन यत्कस्याश्रुपेतकल्केदोहेतुः स्यात्तेअमेवेति चेन्न
रिह तत्त्वान्तत्र दोषरूपकपं लोके तथादर्शनादेव एवं भाविवत्लाहेपमाधायपरन् भवान् किं परमात्मन
७ मिणामभ्युपगम्य दोषमायाधायदरात्मिल उतानभ्युपगम्य अनभ्युपगम्य चेदाश्रयाविद्धिः अभ्युपगम्य
चेदुर्निग्राहकप्रमाणाबाधः शास्त्रप्रवर्तनप्रसङ्गेन लाभाभावेनास्ति तन्निवारणं दलकं तमीश्वरेणत
दतितं शास्त्रप्रवर्तमानानां प्रथमं प्रवृत्ता तु पेहेतुकदूलैव चैन दोषः इत्यभिप्रायः कारयितृत्वमुते
निर्वाहकमाह स्वाश्रितिकारयितृत्वमनुमेव स्थितविषयत्वात् विधिनिषेधयोः शास्त्रार्थकर्मि
तिभावः इयायास्तु प्राचीनासंख्येयजन्मसु महदपराधकारिणोप अत्तनमात्रे कूलस्वर्गेनानु
कूलस्य व्यवसायानुवृत्तिमात्रेण तदपराधाननंतानना दृस्यतस्य निरतिशयसंपत्प्रदानाय स्वय
मेव भगवान् प्रवर्तत इति भावः एवं अपायोपायत्वरूपं विशदयति सोपायमिति सर्वमुपायत्वरूपमत्रे ३३

साधुसाधुकर्मकारयितृत्वान्नैर्घृण्यं चेति अत्र च शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः असाधुकर्मकारयित
त्वान्नैर्घृण्यं साधुकर्मकारयितृत्वाद्वैषम्यं चेत्यर्थः। परिहरति अत्रोच्यत इति इह चिच्छक्तियोग
स्य भगवत्तिलिङ्गाधीनत्वान्न नित्यत्वाविरोध इति भावः। अपि शब्देन निवृत्तेष्वपि क्रियाजडेष्व
प्रपत्तौ च गच्छतेत्यादि क्रियाविशेषणं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरिकरं कारणकलेवरं च प्रवृत्तिनिवृ
त्तिशक्तिज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नशक्तिं च सर्वचेतनानां सामान्येन तत्स्वातंत्र्यं च प्रदायेत्यर्थः। र
वं नानाचिकीर्षाप्रयत्नेषु प्रवृत्तेष्वन्तरात्मा परमात्मा पेदोक्ति। अपि तु स्वयमेव प्रवर्तते तदानीं परमात्मो
पेक्षकः। न चैतावता नियंतृत्वं वैवर्त्म्ये परस्य उपेक्षा [illegible] तंत्राधीनत्वात्। देहसेवनं च दुःख
सुखप्रदानादिनामुखांतरेण नियमनस्य विद्यमानत्वात् जीवस्य नियमनादि [illegible] त्वेनाभ्युपगमात्
एवमुपेक्षकः सन् प्रथमप्रवृत्तौ सर्वोऽप्यदनुमंता परमात्मा अत एव ह्यनुमंता तया न नियमनं कुर्व
न्नित्युक्तं सर्वप्रकारनियमनं [illegible] भवति अनुमंतृत्वं नाम प्रवृत्तिविरोधित्वपरिहारात्मकसत्क
ल्पपर्यंतत्वं हेतुर्व्यापारः [illegible] ज्ञानचिकीर्षादेः स्वांतत्र्याद्विचित्रे [illegible]
तं नियमनं वै [illegible] सर्वप्रकारनियमनश

३५ मत्वातिशयाद्भगवत्प्राप्त्यावाप्तिनैरपेक्ष्यं सो भवतीत्यर्थः । उदाहृतमुपसंहरति तद्युक्तस्यावेति एवंविधेति परम
क्तिरूपज्ञानविशेषस्येति परत्वात् सर्वभाविनीपरभक्तिर्नैव विवक्षिता परमभक्तिरेवाभिप्रेता ज्ञानपूर्वककर्मा
नुगृहीतो हरहम्यस्यमानो भक्तियोगः परमभक्तेस्तात्कारणस्यार्थः । अहरहरभ्यस्यमान एव भक्तियोगः परमभक्तिरू
पापन्नः स्यादित्यर्थः । प्रीतिरूपध्यानेन निरतिशयानन्दरूपाऽऽत्मस्वरूपानुसन्धानं निरतिशयप्रियासि
ध्यतिरेव साक्षात्काररूपानुभवामीति वेदान्तनयनिःसीमितिर्वेशः परमभक्तिरिति यावत् तत्कर्मानुगृही
10 तत्वेऽप्रमाणमाह । यथोक्तमिति ततोऽपकारः तस्मिन्नेनं भगवतो बहेतुभक्तज्ञानांगत्वमिति भगवद्वचनं दर्शि
यत्तु स्यात्तेशमाह । निखिलेति स्वकर्मणासिद्धिं विन्दति चेत्कथं मत्स्वरूपावाप्तिं मन्त्राह । यथोदितेति य
५८ थोक्तकर्मानुगृहीतज्ञमपरिसीतमलेकस्याप्यर्थः । एवमुपेयस्वरूपानिरूप्यस्यौक्तप्रकारस्य शिक्षणप
रिगृहीतस्य आत्मनः स्वत्वमुत्कर्षदानीन्तद्यौविशेष्यतृपासनस्वरूपस्यप्रयोऽर्थ प्रकारस्य शिष्टपरि
तन्त्रत्वमाह बोधायनेति । इंकोब्रह्मानंदोऽष्ट्रिय परिगृहीतशब्दार्थविशेषणं उक्तार्थविरुद्धमुपायो
पेयस्वरूपं वर्णयन्तो वादिनस्तर्कानुगृहीतश्रुतिविरोधादेव निरस्ता इत्याह । अनेनेति अशेषकुः कण
६२ दः पतञ्जलिमेदिर एपगर्भ अतपाशानां वेदमामाण्या भ्युपगमेपि वेदविरुद्धार्थानां कुतर्कमूलत्वात्
भ्युपगमाद्वैदत्याप्योरूपेत्वान्भ्युपगमाच्च ततमतानुसारिणां वाद्यसाम्याद्वाद्यत्वोक्तिः वेदावलम्बिनां कुदृष्टीनां ३५ राम०

धामधिष्ठायविवेकजं ज्ञानमवलंब्य उदितप्रेमस्पर्धः । नहि विवेकजन्यज्ञानस्य उपायत्वमुपपद्यते । भक्तेः स्वापवर्गक
त्वमिति शंकायामुपायविधायिवाक्यानां सैकवाक्यत्वेन योजयति तमेवेति ध्यानं विधेयमस्तु न तु कथं भक्तेः स्वापव
र्गत्वमत आह तदेवेति नान्यः पन्था इत्यादिवाक्येन ध्यानेन मर्यादाद् भक्तीति केवलस्य निषेधकः शब्दः कथमत आह
तमेव धयेति तमेव धयैतिन्यतेनैव तस्य निषेधः इति कथं वा गम्यते भक्ति वा विशिष्टस्य ज्ञानमतीयते भक्तेर्ध्यानस्य विशेष
णत्वं वा कथमिति शंकायामाह । रसानन्दरूपमिति उपासनादिविधायिवाक्यादेशात् पूर्वकेवलस्य श्रवणादि निषे
धस्य वगम्यतः स्यामि मायेत्यवेदांतसिद्धे नेमुक्तं यदानन्दस्येति धेयस्य निरतिशयप्रियत्वात् ध्यानप्रीतिः
ध्यानरसापांप्रीतिः ध्यानस्य प्रीतिरूपत्वमुक्तं भवति एवं च श्रीयत्वेऽन्तर्गुणत्वमुक्तः नन्वप्रमाणमाह । यथो
क्तामीति भक्त्यामामभिज्ञानाती त्याहि रूपो भक्तिः सा च ज्ञानान्तरमपवर्गोपाय इति शंका मा भूदित्यत आह इत
दन्तरमिति भक्त्येति परमभक्तिरूपया तेन कृतिं लभते पराङ्मे तिस्र कृतत्वात् गुप्तिं जानातीति परज्ञानमुच्यते प
इति धर्मिस्वरूपमात्र निति गुणविभूत्यादि विविदितं तत इति परमभक्तिरूपं ज्ञानसाक्षात्कार परामर्शः प्रवेष्टुं
मितिविशः परमभक्तिः साक्षात्कारः परज्ञानं पश्चादनुभवामिनिवेशः परमभक्तेः न च तत इति साक्षात्कार परामर्शः
प्रवेष्टुं भक्त्यात्वनन्यया शक्य इत्येकोक्तेरिहतत्त्वेनैकार्थ्यमिति विशत इति मतेनुभविनिर्मुक्तस्यानुभव उच्यते भक्ते
रापेनिरातेश धार्मि यत्वादनन्यप्रयोजनत्वं ज्ञानेनैकवाक्यं भक्तेर्योगोगादतः स्वेतरवैतृष्ण्यावहेति भक्तेः प्रियत

२६ व्याव्रह्मणकस्यायस्मिन् कल्पे विस्मृते रितिभावः। कल्पानां रजःप्रभृतिगुणप्राचुर्यं तस्मिन् कल्पे ब्रह्मणस्त
द्गुणप्राचुर्यात् यस्मिन् कल्पे इत्यादेरुदाहरिष्यमाणस्याशयमाह सत्त्वरजस्तमोमयानां तत्त्वानामिति दे
वतानामित्यर्थः यस्मिन्निति यस्मिन् कल्पे यत्पुराणं ब्रह्मणोक्तं तस्मिन् कल्पे तस्मिन् पुराणे इत्यध्याहारः
तस्य तस्येति नृसाकल्पपरः शब्दः नाहं ब्रह्मणो दिवसानां माहात्म्यं पुराणेषु वर्ण्यते अग्नेः शिवस्योति
देवविशेषवर्णनपरत्वस्यैव तन्माणत्वाच्च तस्य तस्येति पदं तत्तद्देवताविशेषपरं अत्र तस्मिन् कल्पे
तस्मिन् पुराणे तत्तद्गुणप्रचुरस्य देवतस्य माहात्म्यं वर्ण्यत इत्यर्थः। पद्माकल्पमाहात्म्यप्रतिपादनं नाम
तत्तत्कालानुगुणदेवतामाहात्म्यप्रतिपादनं यथा पुरुवर्णनं नाम उरस्य पुरुषगुणवर्णनं यथा यथैव वर्षा
वर्णनं नाम जनपदसाधारणं ब्रह्मादिवर्णनं किं देवतत्वे किं गुणकमित्यत्राह विशेषतश्चेति जगतः
कर्तुरीश्वरस्य ब्रह्मणो गुणवश्यत्वेन संभवति गुणविभागकथनस्यैव प्रयोजनं। संकीर्णास्तत्त्विकास्त्वेव
स्वादिवचनं किं गुणके न ब्रह्मणः प्रोक्तं मत्स्यतां वलीपरत्वन्यायादिदं वचनं बहुभिः पुराणैर्बाध्यमिति शं
कायामाह एतदुक्तमिति ब्रह्मणः तेजस्तत्त्वं कथमित्यत्राह योब्रह्माणमिति श्रुत्यत्वेन शास्त्रस्य ब्रह्मस्य स
मवृत्तं इहतथामत्वादिनावर्णेरूपावादमिति जन्यवत्वेनेति भावः। शास्त्रवश्यत्वेन शास्त्रप्रदानहेतु
साधेतत्स्येतिभावः। ततः किमित्यत्राह सत्त्वेति मत्स्यतां वलीपरत्वेन परिहरति तेषामिति नेतद्वचनविरोधाते रामं०
२६

निरसो बाधानामिह नोपपद्यते वेदबलं विनां वैदिकस्य चित्त्वमलसत्त्वगुणोद्रेकादित्यत आह वेदबलं विनापीति उभयं
ते व्यपि लेखयाल्पतो न्यानि कानिचित् तान्यवैकालिकत्वया निष्फलान्यनन्तानि चेतिमन्ते केन वाधानिरस्ती:
अवैकालिकत्वयेत्यनेन दोषमलत्वं सत्त्वचित्तं निष्फलानि तद्धर्मानुष्ठानेषु नैष्फल्यं सूक्ष्मत्वानि तत्त्वस्येति रक्तत्वं
एवं सर्वं प्रसेके बाधानां निरस्तत्वाद्यावद्बाधाः स्यादित्याशङ्क्य कुदृष्टीनां बाधस्तावन्मेव विवक्षितमित्यभिप्रायः
कुदृष्टीनामपि वैदिकस्य चित्त्वमलसत्त्वगुणोद्रेकान्निरासमनुपपत्तिशङ्कापरिहरन् फलितार्थमाह रज इति
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं नमो निष्ठादिना: स्पृष्टत्वम: प्राञ्चो रजस्तमोऽनुपलक्षणार्थ: शुद्धसत्त्वमतिरेकता
दित्यभिप्रायेण रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं स्वाभाविकं इत्यनेन सत्त्वगुणस्य स्वाभाविकत्वं विवक्षितं । एतेन कुत्वेदपि
२६ प्रामादिकसाध्यादिभि: तेषामेव वैदिकविद्वेषाणां बाधाभावबोधकं इति वेदबलं च कुदृष्टीनां वैदिकस्य च
त्वमलसत्त्वगुणसद्भावेऽपि तद्दर्पबाधाभ्यान बोधके तु रजस्तमस्सम्भवात्तेनिरस्तनीयाः इत्यपि: बाधा
नामपि मन्त्रजपसुवर्णपीठरध्यानादिषु दृष्टफलत्वान्न हेतुत्वानां मन्तुनैष्फल्यामिति शङ्काया दृश्यपदस्थैत्य ना ७
पदं । शुद्धसत्त्वप्रातिरिक्तानामसामान्यहेतुत्वमभिप्रेत्य मान्यवचनैर्दर्शयति दृष्टयोगमिति सङ्कीर्णत्वेत्या
दिवचनेन समानासमानविभागकथनाभावेऽपि सात्त्विकादिविभागकथनस्य समयोजनां तु राजसतामसानामप्य
प्रामाण्यनिर्णय एव प्रयोजनमित्यभिप्राय: उदाहृतश्लोकं द्वयमाचष्टे द्वेविति सङ्कीर्णादिशास्त्राणां विशे

३७ पद्मनाभयना सोमलताविशेषस्य मंत्रस्य विनियोगात्तु सोमशब्दस्योमा सह इत्यर्थाद्वित्वाभावात् । किंच
सोमशब्दस्य देवतापरत्वेपि रुद्रव्यावृत्तये लक्ष्य दूरब्रह्मस्वरसतः प्रतीयते न योगो विशेष्यारूढः अतो न किंचिदेत
त्स्मिंस्मिन्मंत्रे जनितेति पदं श्रीनिजननकार्य एव मन्यस्य दपि प्रकरणपर्यालोचनादिभिः परिहर्तव्यमिति अभि
प्रायः एवं वेदद्वैव भागवत्त्वसंविरोधे निर्वाहो स्तु न तु उपनिषद्भागस्य परत्वाद्यभावान्नत्र कथं निर्वाहः स्यात्
इ यस्मीति इत्यादिवाक्ये नार्थद्वयी श्रीरोवाक्यानि चतुर्मुखकारणत्वपराणि हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे धाता
यथापूर्वमकल्पयत् प्रजापतिः प्रजा असृजत तेसादीनि च वाक्यानि दीव्यदितानि ततः किमित्यत्राह नारा
12 यण इति इति परिहरति अस्यस्यमेतदिवादीनां तत्त्वमर्थं स्वपदं मति ज्ञानीत वेदविदित्यादिश्लोके
न वेदवित्सर्वरमो न वाक्यस्याप्येषपदं हितार्थमित्यत्र स्मृतिरागिणामीमांसान्यायोपबृंहितार्थस्य धीः । न
त्वस्वपह्रस्य प्रतिज्ञातस्य प्रमाणमुपन्यसिष्यन् स्वयमेवं कारणवाक्यानुदाहरिष्यन् स्वजुपरः सरलतया
वाक्यमाह जन्मादीति । जगत्कारणं चास्तु नतत्रे जगत्कारणं किं स्वरूपेत्यपेक्षामाह तद्वेति जगत्सृष्टि
प्रलयप्रकरणेष्वेवेति न तु पासनादिविधिपरेषु श्रुतेषु राकाशाग्रमध्येध्येयस्यादिविधिसमर्थः नेत्रादिकारणत्वा
नुवादेन ध्येयमविधिपरत्वं जगत्सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु सदेवसोम्यादिभिर्बहुभिः शब्दैः कारणत्वप्रतिपादन
न्नारायणस्यैव कारणत्वसिद्धिरित्यत्राह सर्वैरेवेति गतिसामान्यन्यायात् सर्वेषां कारणवाक्यानामेकरूपकं समभि राम०

बांबाधः किं तु परस्परविरोधात् स्मरणानामपि निख्यापकत्वशक्तौ विहसति नानि किं कार्हत्येन सा ज्या नि उत्त
कानि चित्स्वी कार्यानीमपेक्षायां सत्वादिमत्व लक्षणवै घम्मपरमिदं ववन्नेतो नम्पसां वलीयस्त्वेस स्व
बाधस्य पि: प्रमोजनमाह: प्रमाणे निकिं गुणानेलोत्कानीलम्बाहस त्वनिहेनेति। स्वतः प्रमाणत्वादपवादकव
चनान्तरादर्शनात् पोहत्व लुप्तास्वेसादि मेनाप्रवणी पप्रसात्तस्वेडुणकत्वे नाभिमत स्यन्तदेवतो विशेषस्य
प्रतिपादनेपरत्वा नामुर्ध भानात्तत्कुणमत्वत्वक्तेना वस्तुसामर्थ्येन स्वतः सिद्धस्य प्रमाण्यस्या स्थिरीक
रणं स्यान्न सामान्य हेतुमूल रजेत्वमो भिमवत्व निरासकस्य वत्वेनासि द्धमिति भावः। सातेकारिमेनाव
भागोत्कुलत्वंन स्य प्रामाण्यंकस्या प्रामाण्यमित्येस्य नाद सत्वादीनामीति पुराण नांत्र लपोहत्वेक पेपराश
रादिमो क्तलघदस्यमोद सवीनिति पोरस्त्वेपार्दि विरोधेव तुर्गुणानुगुणप्रामाण्यप्रामाण्यविभागउपप
घते प्रमोपस्त वचम्पुतिनाने प्रगुणानुगुणप्रामाण्यप्रामाण्यविभागेनानिर्वाहो नोपपद्यत इति शंकते प्रपोर
षेये त्वितिपरीहरति नाम्यपेति। प्रमेहस्मृता सेनांपत्नीपरपदेलोवना दिनानिर्वाहस्त्वोन त्वाने नैवप्रकारेण
प्राप्यविरोधनिर्वाहस्तामीजापेण रवीमेलेलतस्तुकं। एकपद्य तत्स्मादिवा वस्तुत्स्परवीपरपर्णी लोचनयाक
तोरेकदेवताकत्वपरं तत्र त्वमीति नि शब्दापत्तेहत्वीके गायेति परंपराप्यनुपारंपर्या देवता त्वात सोमः १वत इसा
दावष्टेवरमंत्रेसामर्त्तितानिवयेपस्पतास्वनत्वाेनाभावाद्देवे हृदीयस्तेवेता रस्वान स नास विभागाभावे

३८ ते १

स्यापि तत्प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात् याऽपरिहृ देवेभ्यो धारयतीत्यादिशब्दस्याप्यविधित्वं धारणे पृथ्वीदिसं-
येन विधित्वं स्यापि तत्प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात् तस्मान्न स्वतः प्राप्ताविधित्वभञ्जकोऽहं वेदशब्दः। अपि तु प्रमाणा-
न्तरेण विधित्वे भग्ने प्रयुक्तः शब्दः स्वगानिमदर्शकः प्राक्प्रकरणत्वादिवाक्यत्वयोगात्वादिना विधित्वभंग-
कं वेदशब्दानुवादरूपतापादकः अत्र तु प्रमाणान्तराप्राप्तत्वादिविधित्वभञ्जकाभावादहं वेदशब्देन स्वतः प्राप्तवि-
धित्वभञ्जकशीतश्चैवं स्वानेन विधित्वभंग इति चेन्न स्वशीवासंलुपयानः शीवकेमास्तु स्त्रीवः शीवाना-
१३ माष्ट्रीयोऽशीवानां योषः शीवत्वमोरसहस्रादिप्रयुक्तरपरत्वदर्शनेन शीवशब्दस्य साधारणत्वात् सा-
धारणोऽपि विधित्वे भंजक इति चेन्न सहदेवत्वादिशब्दः शीवाएवेसए अन्नवाहरूपत्वमस्तु तस्मात्साधार-
णेऽपि साधारणोऽपि शीवशब्दोऽपि नारायणपर्यवसायीति। एकोऽहं वेदवाक्यस्यानुवादत्वमेवेत्युत तथापि वि- रूपर
ष्मुक्तदासीऽहं एव निष्कलत्वसामानाधिकरणस्य वर्णभेदानुवादित्वमेवेति तेन विरुद्धार्थपरत्वा-
त्स्यानुवादत्वं शीवस्य कारणत्वमनुवदतीति चेन्न ब्रह्मज्ञानेशानः स्वयं निरवाक्यव्याहृतिः अर्थः अरूपगति
पुरुषो जायत इत्युत्तरवाक्यव्याहृतिकृतस्मान्नारायणस्यैव परमकारणत्वप्रतिपादकं वा कथमिदमिति मि-
मांसा: अन्य एकोऽहं वाक्यादिवाक्यं नारायणकारणत्वविधायकमेवेति विरुद्धस्तथा साकारे एव निष्कल-
त्वादीनि कारणवाक्यान्यप्यनुसंधेयानि। अथोक्तार्थे प्रमाणान्तरं च वदन्नथादि हिरण्यगर्भस्य कारणत्वशं रामः०

३८

मेलो व्य इत्त वाक्येनार्थवाक्यान्तरं दर्शयति ॥ अप्रमेये ति कारणवाक्यजातेकार्थसिद्धे ॥ सम्पूर्णपद्धस्तशब्दार्थपर्यव
सानमाह ॥ अनेनेति वाक्यांतरमुत्तवाक्येनार्थमाह ॥ अप्रमेयेति ॥ अप्रमेयार्थ अतिपातितः स्मर्थः सद्ब्रह्मशब्दयो
९रा स्मपर्यवसानमाह ॥ तथेति ॥ प्राप्तशब्दस्य सत्तुल्यशब्दापेक्षया ब्रह्मशब्दत्वापि नारायणशब्दापेक्षया सामान्य
शब्दत्वानन्नपर्यवसानमाह ॥ तथाहीति ॥ जीवस्य कारणत्ववादिनाव्याप्तिक सामान्यविशेषभावो भ्युपेतः अन्य
थावह कारणत्वमसंगात् तेन श्रीवादिशब्दानामपि नारायणशब्दापेक्षया सामान्यशब्दत्वान्नारायणपर्यव
सानमिति भावः ॥ यथा पशुनायजेतेत्युक्ते पशुसामान्यजातिवचनपशुशब्दः छागस्य वपाया मेदस इति मंत्रस्थ छाग
शब्दे नविशेषेपर्यवस्यति एवं सच्छब्दो ब्रह्मशब्दः साधारणत्वात् ब्रह्मशब्दो विशेषे पर्यवस्यति चेत्तनोचेत
न साधारणो नारायण एव विशेषे पर्यवस्यतीत्याह नारायणस्य सर्वस्तु ब्रह्मशब्दैरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ननु एको ह
वैनारायण आसीदित्यत्रानुवादरूपत्वं ब्रह्मशब्दस्य रूपत्वासर्वत्वात् तस्माद्भावाकाशादेः समुत्पत्त
इतिवाक्यवादिदमपिवाक्यमनुवादपरमितिवाक्यान्तरस्यापेक्षणं तत्तद्ब्रह्मैव कारणं स्यादित्याह यत्त्वनुण
मिति विधिश्चैषस्वव्यवकारवतानल सन्नाम सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिषु विद्याप्रकरणमिति
स्वमर्थवदिति नाम्नपेक्षणतः प्रासङ्गिकत्वमपि स्वैपूर्वोक्तमेव तत् ॥ प्रथमे पठितं कपालमित्यत्र च तत्संयोगः
प्राथम्यमित्युक्तं इत्यत्र नामित्यनुवादरूपत्वे प्रत्यक्षसिद्धं वाचनिकं विनियुक्तं स्यादिति नियमेनावधिवं

२७ भागा इति स्वात्मनीतं पापमूलरजस्तमसोर्विघ्नपरिपन्थित्वाद्दस्यातिरतिशयप्रीयत्वं अतु ध्यानरूपमध्येकल
ल्पमिति एवं विधानुध्यानं भक्तिः तत्पैव लभ्यत इत्यर्थः। यद्वा पूर्वसविधानशब्देनाविच्छिन्नस्मृतिसंततिरूप
ध्यानमेवोच्यते तेनत्वारंभणसंशीलनं यस्मादनुध्यानशब्देनाभिध्यातानुसंधानरूपसमाधिरुच्यते सहि ध्या
नसाध्यः तत्पैवकल्पनाहीनस्वरूपग्रहणाहिपंत मननसाध्यानविध्याप्यसमाधिः सोयमुच्यते इति वचनात्
ध्येयविरोधिनिरासकत्वं समाधेरेव ध्यानमपि समाधिविरोधिनिरासकं यथाग्निरुद्धताशीरतः करोति दहति सामान्यतः।
तथाविचित्रस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्विषं। मनसा ध्यानविध्यापादिमयुक्तेः तद्रूपप्रत्ययैकतानसंततिर्ध्यान्य
14 तिस्पृहा तद्ध्यानं प्रथमैरंगैः षड्भिर्निष्पाद्यते तत्पेतिसेवते योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् यमनियमादि
पत्नकलापालंसदा तद्भावभावितः -- इति धारणापर्यंतानामंगानां ध्याननिष्पादकत्वमेव ध्यानस्यस
माधिनिष्पादकत्वमेवेति समाधेरेवांगित्वं ध्यानस्यैवप्राधान्यं यत्नोऽयं तेन ध्यानशब्देन समाधिपर्यंतध्यान
विवक्षितं समाधिनिष्ठत्वं ध्यानकाले निःसमाराधनमर्चनादिकमंगीकोऽपि निविष्टं मद्भक्तो मद्याजी मां नम
स्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायण इत्यादिना तत्पायत्वप्रतीतेः तेनानुष्ठीयमानो वर्णाश्रमधर्मस्तदंगमेव स्मृतौ
यथोक्तमेवार्थं अस्यार्थस्य सम्प्रदायिकत्वमाह तदुक्तमिति उभयपरिकर्मितस्वान्तस्याच्च ज्ञानेति उक्ता
र्थं प्रमाणेन दर्शयन् प्रथमं कर्मानुगृहीतत्वे प्रमाणमाह तथा चेति अत्र कर्मवाचिपदं किमित्यत आह अत्रे
ति अविद्याशब्दस्य कर्मवाचित्वेनः प्रयोगं दर्शयति यथोक्तमिति ज्ञानप्रचास्त्रयः शास्त्रजन्यज्ञानवानत्रसवि राम०
३५

दामीत्यादौ नातिविस्तृतं अतोऽत्र स्फुटमुच्यते इत्थंभूतविषया भक्तिः ननु उक्तविषये निष्ठां कामावस्थापर्यपरत्र सम्भूतः
पुरुषोत्तम इत्युक्तं जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते इत्यस्या
पूर्वं हृदि निधायाह निरतिशयेति मामेव ये प्रपद्यन्त इत्युक्तां गमप्रपत्तिसापेक्षत्वमाह परमपुरुषेति सदाचार्योपदे
शोपबृंहितेति उपबृंहितं तपुष्यलोके तेन वेन पाण्डित्यं च निर्विद्येति श्रुत्यर्थ उक्तः तत्त्वयथात्मेति धर्मिविपर्यास
प्रकारविपर्यासाभावत्वयोर्न त्वयथात्मा शङ्क्ये प्रकारविपर्यासो रजःकार्यं धर्मिविपर्यासस्तु तमःकार्यमिति तदुभय
राहित्यं विवक्षितं शमदमावन्तः करणबाह्येन्द्रियजयो तपः कृच्छ्रादि क्लेशसहनं मानसवाचिककायिकभेदेन त्रिविधं तपमाह
स्वसारस्तु त्वं भगवदपचारादिभीरुत्वं भयस्थानविवेकः तद्गतत्वात्प्रवसायादि नानिर्भयत्वं अभयस्थान
विवेकः दयापरदुःखासहिष्णुत्वं अहिंसा परदुःखाहेतुत्वं दर्शाश्रमाचारवत्त्वेत्यादिवचनाभिप्रायेण परमपुरु
षाराधनवेषेत्युक्तं उपसंहरति अनुष्ठानं भगवन्नित्यत्वमस्त्वमाह परमेति स्वभावं गतो भक्त्याशास्त्रादेशिजनादि
संवादयत्नं भगवद्ध्यानादि करणं कीर्तनं भगवन्नामोच्चारणं वचनपरे भो भगवद्गुणानां प्रतिपादनं ध्यानश
नामित्यादि वचनानुगुण्येन शास्त्रज्ञानान् प्रभृति भक्तिसापेक्षत्वात् इति कारितेत्युक्तं स्तुतिर्गुणकथनं दण्डवत्
वेनारमणसंशीलनं नतिश्चाहितं नत्वंगी अनुध्यानेन पमल्पोक्ष्य मानत्वात् नन्वेवं तेन प्रणामादेरंगो कोऽपि विशेषः
प्राग्युक्तः वर्णाश्रमधर्मेति कर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरेवेति इत्थं च प्रमत्वेन
प्रणामादेरंगत्वमुच्यते यावद्द्वारेणालसिद्धिक्रियमाणमर्चनादिकमंगं तत्र पश्चादनुष्ठीयमानमागीतिवे

३९ यं वाचयेदिति प्रयोगाच्च वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति पुरुषशब्दस्य साधारण्ये शंकादोषापरिहारात् एवं पुरुषश
ब्दस्य नारायणपरत्वं निश्चीयते अत्र भाष्यकारैः साधनत्वाद्युपसंहारे बोद्धाभ्यां समुद्रध्याय इत्यत्र विष्णुः तीर्णः पुरुषस्य क्लि
गाभ्यां महापुरुषप्रकरणत्वेन लक्ष्मीपतिस्वलिंगान्वितोत्तरनारायणानेकवाक्यत्वाच्चेदं प्रकरणोत्कर्षमप्यपरं
एकैकवाक्यत्वाद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्यादिकमपि नारायणपरम् इत्यलम्। एवं नारायणस्यैव परमप्रक
रणत्वे श्रीपुरुषसूक्तादिकं प्रमाणं तत्र यतोऽन्तश्चतुर्मुखकारणत्वं चाभीष्टं हितं। हिरण्यगर्भस्यादीनामसंभा
त्समाराधने विनिवेदने विनियोगाद्धिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भ इति भगवन्नियोगाद्धिरण्यगर्भशब्दस्य नाराय
15 णपरत्वं सिध्यति। अथ नारायणानुवाकस्य विषमाणत्वेनाद्यमन्यथयति अप्यचित्वं इति न केवलं स्मृतिदृष्टा
यित्वादिना लभ्यते अपि तु कंठोक्त्यैवापि नारायणानुवाकः। ननु तत्रापि स्वप्रपंचितत्वं कथमिति समाह:
सहस्रेति अप्यचितत्वमुपपादयति सर्वेति इदं तावत्सर्वं विशेषणम्। विशेष्यनिर्णयपरं। इदं विद्याप्रकरण
त्वादेतच्छेषभूतानामिति चेन्न प्रकरणस्यापि वलीयसा वाक्यप्रमाणेन सर्वशेषविद्याशेषत्वागमात्प्रकरणं
नराधीनविद्यानां प्रकरणस्यापि इदं कथमुपास्यविशेषसमर्पकमिति चेन्न उक्तमेव यथा प्रकरणान्तरस्थानजु
हूजुहोतीतिवाक्येन होमसाधनतया विहितायाः जुह्वाः प्रकरणान्तरस्थमपि पर्णमयीत्वं वाक्याद्वित
ष्टी ११ त्वाद्योग्यत्वात् यस्य पर्णमयी जुहूरितिवाक्यं जुहूशब्दस्य अस्य मितास्यापि तामनुपपन्नम् तत्पर्णमयत्वं विदधाति जुहूः दृम रामः०

कोच निराकरोति यमंतरीत्यादिना। अत्र समुद्रशायित्वलिंगेन स्वस्य करणस्य नारायणपरत्वं निश्चीयते। यमंतः
समुद्रे इत्यादि वाक्यमुपात्तं आदिशब्देन विद्युतः पुरुषादधीत्युक्तं विद्युद्वर्णपुरुषत्वं विवक्षितं वेदाहमेतं पुरुषं
महान्तमित्यादि स्ववर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतौ विद्युद्वर्णपुरुषत्वं परमपुरुषलिंगं जगत्कारणत्व सर्वेश्वरत्वमो
क्षप्रदत्वरूपपरत्वदर्शनार्थं नेन सूर्यमित्यादि वाक्यमुदाहृतं अत्र च संभूतेः इत्यत्र नारायणे लोकवाक्यस्य नारायण
णपरत्वमाह। नचेति। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिवाक्येन महापुरुषं कारणत्वा ४५
वगमात्तल्लोपपतिलिंगात्सत्यत्वः संभूतः इत्यनुवाकस्य नारायणपरत्वमित्यर्थः। सहस्रशीर्षापुरुषमिति
५० सूक्ते तावत्पुरुषेण नारायणेनोपनिषत्त्वेन नारायणत्वाभ्यामुपस्थानं उक्तं नारायणेनादिसमुपति
ष्ठते इत्यादिकल्पसूत्रकारनिर्देशात् नारायणपरत्वसिद्धिः अपर्वदेवे ... महाशांतिकर्मसुवैस्म
र्यांमहाशांत्यां ... पुरुषसूक्तेन विनियुक्तं वेदस्मांश्च ... मिति अत्र यथा वाक्य ... तुपुरुषोत्तममिति
त्यादिना श्रोत्रकारादिभिर्भगवत्समाराधने विनियुक्तत्वेन ... हरेः ... मितिच सुवालो
पनिषदि च ... नारायणः ... नारायणादित्यादिना नारायणात्मकत्वं सर्व
स्यात्मत्वं ... सर्वमिति पुरुषात्मकत्वेनोपसंहृतं सहस्रशीर्षं देवं विश्वमेवेदं पुरुष इति नाराय
णानुवाकस्य सहस्रशीर्षा ... नारायणपरत्वं ... हारे वनाम ...

यद्वा जीवस्यावस्थास्वतः परं निरतिशयावस्थान्तरं नास्तीति परमशब्दार्थः ननु एतदनुवाक्यजातं शंभुश्शिवा
दिशब्दानुगुण्येन नेयन्नतु नुयानुगुण्येन नेशानेयत्वमेतिचेत् अकार्यवैयर्थ्यमाह कैवल्येति अत्रानुवाके कै
स्याचेदैतरस्य विधानाद्भूमादिदृष्ट्येन न न्यपरमुक्तस्यावि‍शेषैक्यनिर्णयपरत्वमेव्यर्थः ॥ अन्यानि तु न्यप
राणीस्याह अन्यस्मिन्निति यथायस्य पणिमद्वीजुहूरितिवाक्येपर्णमयत्वेनोक्तस्य जुहू जुहोतीति होमसाध
नाविधेः तथात्र सर्वस्मात् परत्वेनोक्तस्य नारायणस्यब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिश्रुतमुमुक्षूपास्यावाधिरिल्यर्थः हर
ति यथा मिस्यादिना हरवानुवाकोक्तस्यापियस्य पत्रलोपशब्दौतीकाशामित्यत्र शतपादिना हरोपासनपर
मेवेतिचेन्न हरविधायाः मन्त्रोर्क्षयोपास्यविशेषाकांक्षायां न केवलमस्यामेवोपास्यो नाप्यपरः ॥ अपि तु सर्व
विधासु सर्वोपास्यतिहरविधासमानेन सर्वविद्योपास्य विशेषनिर्णयपरत्वेवाक्यस्यतथानिवाक्यासमाण
त्वगतत्वात् सर्वविद्योपसंहृतः तत्र हरविधायामुपास्योनेन निर्णीतोभवति तत्र शर्वमस्तुनेहरविधा
यां स्मादेवक्ष्यांशमहावाक्यस्योपमितिनान्योऽर्थः सनाविधिपरत्वं एवं स्वपक्षसाधनत्वेन कारणवाक्यानिस्मृ
त्युपबृंहणंनारायणानुवाकवाक्यशेषोदाहृतं च पञ्चमो भगवद्यामुना चार्यानुरोधेन कृतः तत्र स्मर्यते स्तोत्रेनावे
नसदृश्यादिकारणवाक्यानि विविदितानिवेदिकः कोऽन्योनेनप्रोक्तस्यसकलं विविदितं वैदिको वेदाध्यायी
इदं परस्मसकलं हि सर्वं वेदेषु पञ्चमतिवचनात्तस्मिन्काम्मिदादिवैदिकः ... सकलानध्यापीतिवैदिकशब्दः राम. ३०

16

विशेषस्याकांक्षितत्वाद्योगत्वाच्च एवं तन्नादित्यस्य व्याप्यत्वेन विवृतं वस्तु किमित्यपेक्षायां तत्र ... प्रसाभि
ज्ञापितं तन्न तदन्तरघतस्य नारायणत्वं विधीयत इत्युपन्नामिसेलदभिप्रायेण सर्वशाखाविस्मृतं तत्र द्रुणयोगेन
३ तत्त्वज्ञानं नारायणवाचित्वमित्याह तत्त्वादिति । विश्वमेवेदं पुरुष इति सामानाधिकरण्यनिर्देशमाह । समस्त
स्येति तदाधेयत्वं तन्नियाम्यत्वं तच्छेषत्वं तद्व्याप्यत्वं नियमेस्यादन्यमितस्य धीः । तदिदं मन्त्रेव स्पष्टं आप्य नारायणः
स्थितः पतिं विश्वस्येत्यादि श्रुत्युपजीवनेति पतित्वं शेषित्वं विश्वोपजीवकत्वं धारकत्वेन नियमनं चार्थसिद्धं एत
स्य वा तरस्य प्रभासनैयायि कर्णसीमधृतौ तिष्ठत इत्यादिना तच्छेषत्वमपि नियमेनेन धारकत्वस्य वण
तस्यापयोगः एवं सामानाधिकरण्यस्यार्थः नारायण परं ब्रह्मेत्यत्र नारायणस्य ब्रह्मत्वे विरोधो वै कोऽविदुः
तदस्मत्तं महोपनिषदि नारायणः परं ब्रह्मेति पदद्वितयेऽपि हेतुनाधीनत्वात् तत्त्वं नारायणः पर इत्यादि प्रकरणं
विरोधाद्वस्तु परं सुतरामित्यादिना तत्र विभक्तिव्यक्तिः एकस्मिन्नेव वाक्ये विनिवेशादुभयपतिस्थापेन प्रथमाविभक्त्यर्थ
त्वमेव व्याप्यत्वं पञ्चेचं अहमेव परं ब्रह्म सपरतन्त्वं पितामहः अहमेव परं ज्योतिः परमात्मा त्वहं विमुक्तेति भग
वन्नाच्च प्रथमार्थः सत्त्वता महीन्द्रइति सामानाधिकरण्यस्याभिप्रायमाह ब्रह्मेति इन्द्रादीत्यादिशब्दे न परमः स्व
रादि त्रिंशुत्तस्य सामानाधिकरण्यं विश्वमेवेदं पुरुष इति श्रुत्या जगत्सामानाधिकरण्यं च विभूतित्वेनैव तत्रैव द्
लक्ष्मी वयोः सामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः परमस्वरादीनि मुक्तानां मोक्षतेन परम शब्दे न केवलं स्मोदनव्याप्ते ।

७२ मध्ये ध्येयं इति वाक्ये कारणत्वम् अपि विधेयं स्यात् इत्यत आह कश्चेति कारणत्वानुवादेन ध्येयत्वविधिपरम् इदं
वाक्यं प्रतीयते कस्य ध्येयः कारणं तु ध्येयं इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां न हि किं कारणम् इति प्रश्ने इदं कारणम् इति
प्रतिवचनं दृश्यते तस्मात् कारणत्वानुवादेन ध्येयत्वविधायकम् इति निश्चीयते कारणत्वानुवादश्च तत्सन्निपादके
वाक्यान्तरसापेक्षः अतः तत्तदनुगुणत्वेनानुभवः क्रियते यद् अनुवादरूपत्वान् नारायणस्यैव ध्येयत्वविधिरस्य:
स्यानुवादरूपत्वम् अन्यत्र पार्श्वेव एवं कारणत्वेनानूद्यते इत्यत आह तस्यैवेति परमकारणताशम्भुशब्द
नई वाच्यतावेति अयम् अभिप्रायः अनुवादरूपत्वे वाक्यान्तरसापेक्षत्वान् नाहि सर्वधर्मातीतयाऽत्र नायोगान्नाराय
णस्यैव ध्येयत्वविधिकारणत्वं विधीयतानामतथापि सत्त्वात् शाब्दे वक्तभ्रुशब्दस्य सामान्यशब्दता
न्नारायणत्वपर्यवसानं नाम अमीति श्रीवादिप्रान्तानां नारायणे शब्दानां कार्ये समासाधारणत्वात् मनिबन्धनु
नारायणो ह्रीं शब्दे निर्दिष्टात् तत्त्वाप्येकं नारायणप्राप्तासावलनं तदनुगुणत्वेपना पर्यवसीतो यदि इति वाक्यानु ५२
संधेयं ततो पुरुषं तत्तदभि तेरधैमाह यदपि सा इति नानादपि प्रस्तुतमिति अन्वयः यतत्ते परं तत्त्वम् इति
तिवाक्यात् सर्वं यस्मात् परमीयाद् वाक्यं तस्मात् पर्यवसानं तु मन्वयमाह यस्मात् परं नापरमिति यस्मादिति पंचम्यन्तप
देन परशब्दस्यान्वये समनिषेधो न कृतः स्यात् अपरशब्देन पंचम्यन्तेपरस्यान्वये सतिसमाभ्यधिको भय
निषेधः कृतः स्यात् तथा सति नान्यः पंथा इति प्रथमवेदनस्येव मोक्षोपायत्वम् तेन नसमाकरणीक ७२ रामे०

मित्याय : एवं ब्रह्माशीव ग्रशात मरवइति नारायणानुवाकोपसंहारवाक्यस्मरणेन नारायणानुवाकोऽविवृतितः
नारायणेति संबुध्या नारायणानुवाकस्मारयन्नेकारएवाक्यानां श्रीगुरुचरणस्य च नारायणपरत्वं वक्तुं च
पतिस्मा ने त्त रव्नुरोधेन पंक्तिमनुक्त्वा गेकुठवस्मादिक्रान्तपोष्यनुसंधेयाः कठवल्ल्यां सर्ववेदा यत्पदमामनन्ति तपां
सि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् इत्यसो ध्वनः पारमाप्नोति तद्वि
ष्णोः परमं पदमिति श्रुतेः एवं सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति नारायणेत्यत्र नारायणमेवापरे इति न स्मरे
रणं तथामेत्रायणीयोपनिषदि एवं हि सवितुर्वरेण्यं भर्गमव लम्बेन तेनैव संसारतारणधारणमेति श्रुते चाच
ल त्वादि विशिष्टत्व पावे हंतो हिनस्ति नोति प्रसन्नत्वादिधीयते प्र प्रणवेप हत उरह तत्र ज्ञातीयाचश्रेत्र
तद्व्याहृत्या ऽन्तः कारणत्वाच्च श्रीगुरूक्तस्य तेन नन्वायं नारायणानुवाकादि भिन्न नारायणस्य परमकार
णत्वेन भगते पलत्वात्तु ब्रह्मशिवयोस्तु स्मात्र महार्थत्वादिभिर्वणनात्संभवः मारणमित्यादिश्रुतेर्थसंगु
णाद्य सर्वकारणेति उपसंहृत त्याच स्मान्न नित्याकार ज्ञानेन संहारमनुसंधायेत्यर्थः सर्वस्वेशानेसंध्याते ति
संख्या परत्व वाक्यान्वयप्रदर्शनतद्रूपमाह नरेति ईशानस्मादिना नारायणस्य सर्वस्वामित्वेशानादिशब्दात्
से व वाचकाः स्मारयतीत्याह सर्वे अर्थात् वाकेऽस्मिन् परमात्मतत्त्वेऽति विष्णातं तद्विष्णुप्रभुत्वमिति नारायणवाचि
त्वेन प्रभुशब्दप्रयोगार्थान्तं [illegible] इतिरनु र्णीत रातिपतैनैव चइशाना दशीति भावः प्रभुशब्दका शा

६२

त्वदुःखादिरहितत्वमित्यर्थः एवं नलक्षणमितिपंक्त्यंतपदद्वयं त्वर्थपदेन संयोजितं अन्यथा दूषणमाह अन्यथेति
उपक्रमगतसमभिव्याहाराभ्यां पुरुषवेदनस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेः अबाधतदन्यस्यानुपायत्वप्रतीतेः पायेवसर्वथाहेतुत्वपि
त्वाभावेपि न उरुषवेदनस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेः पाठतदन्यस्यानुपायत्व भावस्य त्वसिद्धेः प्रथमानिर्दिष्टस्य
प्राधान्यं प्रधानस्य वैयाकरणस्मार्तसिद्धमिति पुरुषेण सर्वमिति शब्दार्थस्य जगतः प्रथमानिर्दिष्टत्वात् प्रा
धान्यं तत्र तस्य तस्य रामर्शित्वस्येव पुरुषकृत्वा तत इति पदेन तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति प्रथमा
निर्दिष्टं जगत् पुरुष इति जगत उत्तरः परः पुरुष एवाभिधीयत इति केचिदाचार्याः तच्चोपपन्नं एवमुपक्र
मगतसमभिव्याहारानुरोधेन यस्मात्परमित्यादिवाक्यकृताधिकरणविधानुरोधेन ततो यदुत्तरतरमिति वाक्यं पु
रुषस्येव परत्वपरमुक्तं सर्वाननशिरोग्रीव इत्यादिवाक्यगतस्य शिवशब्दस्यार्थमाह उरुषस्येवेति आदि
शब्देन सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः शिवं कर्मास्त्वित्यादि प्रयोगो विवक्षितः सर्वाननशिरोग्रीवत्वं च सहस्रशी न ५
र्षा पुरुषः इत्यस्य प्रत्यभिज्ञापकं भगवच्छब्दस्य पुरुषप्रत्यापकत्वमनुसंधेयम् उत्तरत्रापि पुरुषप्रतिपादनादेव
शब्दः प्रकृतपरः स्यादिन्द्रः पुरुष इति महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः इत्यत्र एव इति पदेन शिवशब्दाभि
हितः प्रत्यभिज्ञापितः एवं कारणवाक्यबलादुपास्यविशेषनिर्णयपरनारायणानुवाकेन नारायणस्ये
व परत्वमुक्तं एवं वेदवेदान्तान्तरेषु सकलवाक्येषु इति कारणवाक्यं यः परः स महेश्वरः इत्युपास्यविशेषनिर्णय रा न०

18

६२

स्योप्यनुगुणं पंचम्यंतपदस्यान्यथा वैनान्वयप्रसक्तिस्तु तिसृषु चरमे इतीनेस्तेतस्मादन्यतरमस्तीतस्मा
दन्यत्वपरः किंचनामसंयुक्तस्य समस्तपदेनान्वितकिंचित्तदन्यतोनास्तिपरं तत्रोन्यादिस्तादृशेनतत्सम
स्याभ्यधिकस्य द्रव्यत्व इति श्रुत्येकार्थं च परामिसन्वयेपुरुषादन्यस्य परत्ववादेनुपपन्नत्वे किंचिदेवं
स्यात्स्यात्तपरामिसुत्वस्य निषेधः अपरामिति समस्यानिषेध इति तत्पुरुषे अन्यपदार्थस्यापरशब्दस्य सम
वाचितात्वारस्यात्समानविभक्तिकपदयोः स्वतः प्राप्तसामानाधिकरण्यभंगात् व्यधिकरणत्वस्य स्वक
त्वशब्दाद्यभावाच्च तत्स्यापद्योतनं एवार्थः पञ्चम्यन्तार्थान्वयिनस्तादात्म्येति कार्यद्वितीयेन प्रावहे अन्योन्यत्वामिति
ज्याप्यत्वधारकत्वनियंतत्वादिगुणत्वे [illegible] त्वमन्तर्भावेनन्यापत्वं विवक्षितं अथासितारं च सर्वेषा
मणीनां समस्तानां प्रयोगसामान्येन [illegible] पञ्चम्यन्तपरामिस्यादिवाक्ये पुरुषादन्यस्य परत्वनिषेधात्त
दितरत्वमन्यस्याधिकत्वमतोपारतंत्र्यं [illegible] समस्यार्थः पञ्चम्यन्तपरामितिवाक्ये परत्वनिषेधोवस्यमाणपर
प्रतिरिक्तविषयः गोबलीवर्दन्यायादिति [illegible] पुरुषेतरामितिवाक्य
स्यान्यथासिद्धत्वाद् पञ्चम्यन्तपरामितिवाक्ये परशब्देन [illegible] इति सिद्धमिति नोभयत्र पामेस्यास्य वाक्यस्या
न्यथात्वे वीक्षः कथमित्याह अस्तीति अस्यार्थः [illegible] उत्पत्तिकरणवाक्यात्तु
गुणपेनततोपदकलरपरामितिवाक्यस्यार्थमाह वस्तु इति [illegible] तत्वधारित्वं अनामयं तत्

६३ प्रतिपादना स एव दहरपुंडरीके उपास्य इत्यर्थः ॥ अस्मिन् ब्राह्मणे प्रणववेदयोरकारप्रणवयोश्च प्रकृतिविकृतिभा
वकथनं वा गतः ॥ अकारस्य संज्ञाक्षकः तद्वाच्यत्वपरः शब्दः क इत्यपेक्षायामाह ॥ प्रथमं यदिति प्रथमेद्दो स्वरः सोऽकारो वेदान्ते
तस्मिन्निति षष्ठ्यन्तं तस्मिन्नेनैव प्रकृतिविकृतिभावः सिद्धः प्रकृतिलीनस्य तस्मिन्नकारस्यावगतः यः परः स प्रशब्देन
वाच्यत्वेनावगतः इदं परस्मात्परे इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रशब्दवाच्यत्वात् परत्वादित्यर्थः तदुकारस्य परः इति वचनं
प्रकृतिलीनस्येति वचनं प्रकृतेः कोऽभिप्रायः ॥ अकारवाच्यस्य महेश्वरत्वे कथं नारायणस्य परत्वसिद्धिरित्यत्रा
ह सर्ववाचकेति वाच्यजातं प्रकृतिभूतो वाचकजातं प्रकृतिभूतेन वाच्य इति ज्ञापनेन प्रकृतिलीनस्येति वचन
प्रवृत्तेः प्रयोजनं वाच्यजातं प्रकृतिभूतस्य नारायणत्ववाच्यान्तरावगतमिति भावः भगवतो नारायणस्य
19 वाच्यजातप्रकृतित्वे कारणस्य च वाचकजातप्रकृतित्वं च भगवद्वचनमाह यथोक्तमिति ॥ अक्षराणा
मकारोऽस्मीत्यनेन वाच्यवाचकभावसंबंधस्य लक्ष्यं नारायणस्य अकारवाच्यत्वे श्रुतिमाह अ इति ब्र
ह्मेति ॥ अकारस्य वाचकजातप्रकृतित्वे श्रुतिमाह ॥ अकारो वा इति वाचकजातस्याकारप्रकृतित्वमि
ति ज्ञापनार्थः इत्यर्थः ब्राह्मणो वाच्यजातप्रकृतित्वे श्रुतिस्मृती आह वाच्येति उक्तं निगमयति ॥ अत इति एवं
महेश्वरशब्दसाधारण्ये त्वामुकरणप्रयोजनं पावनं नारायणपरत्वमुक्तं नारायणस्यैव तत्त्वतो वाच्यशब्दो मसे
परत्वमुक्तं तदनुवाके कं ठोक्तमस्याह नस्यैवेति विष्वाधिको रुद्रो महर्षिः प्रजापतेः प्रजाः सृजते आदि रा०म० ६३

परवाक्यं चास्तीत्यत्राह उक्तेनैव न्यायेनेति कारणवाक्ये नारायणस्यैव परमकारणत्वप्रतिपादनात् तस्य
पूर्वं नारायणानुवादकादिमित्यत्रैव सर्वस्मात् परत्वनिश्चयात् ब्रह्मरुद्रादीनां तत्सृज्यत्वसंहार्यत्वश्रवणाच्च
थान्तरेषु च सर्वयोगानां श्रीमन्महेश्वरादिशब्दानामाधारणत्वात्तेषां नारायणपरत्वेन प्रयोगदर्शनाच्च
शनिषत्सु नारायणादिशब्दानिर्देशादेकैकस्योपनिषद्भिर्नारायणादिशब्दाभ्यासाच्छ्रुतौ वादिशब्दोपि सद्बृ
त्तादिशब्दवन्नारायणपर्यवसायीत्यर्थः। तत्र यद्देवताशेषत्वरहस्यादिवाक्यस्य न केवलं प्रकरणान्तरवाक्ये
नारायणपरत्वनिश्चयः अपितु तत्रैव शेषपर्यालोचनया नारायणपरत्वं गम्यत इत्याह एवेति प्र
स्वावाक्यस्य प्रकृतस्य दृश्यास्त्रोत्स्य परत्वं प्रथमानुवाकोक्तद्वादशात्मेति परत्वनिषेधस्याहृत्तामेति दर्शयि
तेन तस्येश्वरस्यापुत्रं। यद्वेदादावित्यस्यार्थमाह वेदादावित्यादि प्रणव उपादानकारणत्वादित्त्वयस्यात्
त्वात्तन्मूलमित्ययमेव तत्प्रत्यये सूतः प्रत्यग्वेदे प्रतिष्ठितः प्रणवस्य प्रकृतिलीनस्येति पदं
व्याचष्टे प्रकृतिभूताकारवाच्यत्वमेवास्य प्रकृतिलीनत्वं नाम प्रकृतिभूताकारवाच्यत्वं प्रकारावस्य प्रणव
वाच्यत्वं नामाकारवाच्यत्वमित्यर्थः। अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः। अकारो विष्णुवाचक
इति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादकारवाच्यस्य नारायणस्यैव महेश्वरत्वमुक्तमित्यर्थः। इह देति यद्वेदादावितिवा
क्ये देवतान्तरस्य परत्वकल्पना न देवर हरपुण्डरीकान्तरस्याभ्यासमिति चेत्तत्राह शान्तौ नारायणस्यैव महेश्वरत्व

११ पाठं श्रुत्यन्तरस्य यस्तु नरिमि आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् इत्यत्र नास्मात् ततः किमित्यत आह असेति एतत्स्यात्
द्विपति अनधीतेति अनधीतवेदानामहृदयाकाशे विद्यामीदं योग्यमिति दहरविद्यायाः सर्वापरवाक्यमप्यधी
मैतं वाक्यकारयं याज्ञान्नधीतास्तेरितिभावः कथमित्यत आह यतः इति कुर्पञ्चतुरेव पारहरतीत्यत आह दहरो
ऽस्मिन्निति अस्याकाशस्वात्मेति वृत्तमारणात्तनाकाशोऽन्तर्वर्तित्वत्तत्स्वत्वतर्गतताभेति शंकायामनाय
यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति वाक्यस्याकाशशब्देन सर्वो नाकाशः स्यादिति यः स
ह नन्तु किं तत्र विद्यत इति योग्यान्तरमुभे अस्मिन् द्यावापृथिवी इत्यादिना द्यावापृथिवी विद्युन्नक्षत्रादीनां
20 नाकाशवर्तित्वं प्रतीयत इति गुणजातस्य प्रतीतेरिति शंकायामाह एतदुक्तं भवतीति उक्तं द्युपृथिव्यादी
नां स्वहृत्स्थधारकत्वादिगुणगुणेऽपहतपाप्मत्वादिगुणगणस्याविद्वत्तिनः सर्वः कथं वाक्यकारेणपरिहृत
मित्यत आह तथा चेति कामस्य हः स्मराः कामा इति निर्देश्य गुणिनो व्यतिरेकेण कथं गुणानामुपास्यत्वमिति
शंकायामाह एतदुक्तमिति उभयमन्वेष्टव्यं तच्छब्दनिर्दिष्टस्यैवान्वेष्टव्यत्वोपपादनादिति चेत् तच्छब्दउभय
परो नेयः यत्कृणज्ञातमिति पुंलिंगनपुंसकलिंगरूपयच्छब्दद्वयं स्यात् तदत्र नास्तीति चेत् सदा दीनिसर्वे ६२
निस्यमिति स्यदादीनामेकशेषविधानात् स्यत्तम यच्छब्दस्यैकशेषत्वमवगम्यते नपुंसकमनपुंसकेनैक
वच्चास्यतरस्यामिति लक्ष्णेन नपुंसकानपुंसकरूपवच्छब्दद्वयोपनिपाते यदिति नपुंसकस्यैकस्यैकशेष्यमे राम०

य च्छब्दनिर्दिष्टगुणस्यैकमेवेहि तच्छब्दो गुणमात्रपर इति चेत् तत्पच्छब्दएवोभयपरः ननु य आकाशः २४ ५५

सेषापेक्षेषु मीवादेः कारणत्वमाशंक्याह अनेनेति विप्राधिकोऽन्द्रः सादिवाक्यान्यथानपरत्वादुक्ता
र्थानुगुणत्वेनवर्णनीयानीत्यर्थः केनापि शब्देन प्रलीयमानं न देवास्तु तनः रविमिसम्भारूः नदेनादिति इंद्रादित्तुल
नपेतिमाह शब्देनेति त्वंमुक्तामन्देनज्ञामासिद्धन्न सुत्तीवयोः परत्वाभावेहशैतमाह ह्वविदिति विप्राधिको
ऽन्द्रऽरस्यार्थः अन्नसनोदेवः प्रभवा स्वरूपासंयुक्तं लिंगिसत्वाभिमतप्रार्थनतात्पर्यासिद्धिरूपप्रयोजनिकार
त्वमनूद्यन्नत्वं अन्नवादस्यज्ञवाक्यान्तरसापेक्षस्यलक्ष्युरूपनवर्णनीयत्वात् केनचिद्गुणयोगेनरूढ्यविरोधेना
रायणपरः वक्तुमुखकारणत्वं च तस्यैवाह्निस्पष्टं हूरूपते अप्रस्यनस्तुरलाज्जायमानत्वेति आहारः एवं
वायोज्जेनात्रदृष्टः प्रसिद्धरूढ्यपरणवसच्युमहर्षिः मीकालज्ञानहृप्ययासवोल्कःहः सर्वकालेरभूतमपीरि
रूपगर्भकालेन प्रपत्वाज्जायमानाद्युम्नमपरूयत् समुभूपाल्लाभगम्यरूपेनमांसपुनःक्तिमर्थः इत्य
स्त्रानमृत्विखेतउपास्योऽहं सरावित्र्या उपायस्तुहरेः स्पत्तोर्कः स्वतुजो भक्तिसरज्ञोन्मोतरंतरः तस्यैव
तुमसादेनाविश्वभक्तेः प्रजायतरस्माद्दिमीरुद्रभगवद्द्वानप्रदत्वप्रभात पारत्नानन्दिरूपकारणत्ववादिनः प्र
२ ह्यणः किमडान्तर्वेन्निस्ताले प्रजापतिः अप्रजाऽन्न्यजनेसुत्वाहेउप्रपुरमकारणत्वमुच्यते इति प्रथमः तस्ये
मुपेतः द्वितीयत्नप्रजापत्यादिशाकानांसाधारणनाहन्याय्यवन्तुमुखाद्देयज्यत्वादिस्मृतणाद्यवङ्का
रणवाक्यावरोधेनात्मियत्वेनअनुसारेणज्ञानीतनावंहरिरिति ... तंतस्यलमुज्ज्वलावितुंतमरि

परवाक्योक्तं नारायणरूपेण स्वेव परत्वं स्थितं तस्य स्वेच्छया लोकरक्षणार्थमवतार इति श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धः । तं जव
ह्निमे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुनेति वक्ष्यमाणानुस्मृतेस्सकृद्वाचो ब्रह्मरुद्रादेर्भगवतस्तथाभ्युपगम्यते तत्र भग
वज्जन्मनो हेतुः प्रयोजनं च बुद्धिरुक्तलक्षणं सर्वमात्रेण प्रतिपन्नमिति तद्विरोधेनाप्यपि प्रतिपाद्यमानं भगव
तो जन्मनिलक्षणहेतुमत्युक्तलक्षणप्रयोजनवच्चाभ्युपेतं स स्वप्रयोजनमनोहेतुकफलेषु मनस्कत्वानुभवोचिता
स्ताद्वात्मादिवदवतार इत्यपि । अतः सर्वं स्वान्तर्भावमात्रं नु स्वाम्ये प्रयोजनतानि त्वामि प्रायेण संरक्षणं कु
र्वत इति मुकुन्दस्य लीलया जन्म दुष्टकाराये त्रिहेतु प्रयोजनं वेलक्षणमनुक्तं ननु कर्मणां तत्फलानुभवाय
प्यर्थः जगतामुपकाराय न हि कर्मानामिति जन्मेति वचनान्मनुष्यादिष्ववतारः । अथ देवादिषु शंकाव्याचरत्
पिमाद्यपालीलयेति तथा देवेष्ववतारः हयं कपिलस्त्वाद्यपायाचेति स्वस्वमानगणनागणपत्वरूपोत्कर्ष
परेवांहदस्वाभिप्राये तेसोमवंशसंख्यापूरणं राजसंख्यापूरणमित्युक्तं तद्धि सर्वत्र भावो न तत्स्वाम्या
पेक्षाभिप्रायः परत्वे प्रमाणं केसूक्ति देवनिवाहस्त्वनाद सर्वाणि अथापर्वद्वीरेणैवहेति यत्तु नशिति
देवाहदे स्वर्गलोकमगमन् ते देवाः इन्द्रमपृच्छन् को भवानिति सोऽब्रवीत् अहमेकः प्रथममासं वर्ते च भवि
ष्यामि नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् सोऽन्तरित्या निष्प्रोवृत्ता हं सा दिशोऽन्तरादन्तरं
प्राविशाद्दिशन्तः एवं सोऽब्रवीदेतिमत्त्रमन्त्रं रुद्रवच अस्यवाक्यस्यापर्यपि सोऽहामित्यादिकं रुद्रवचः अतो रामः ॥

कचद्राबृष्टमनीक्षीयते तस्माद्दष्टुह्नेनोभयं विवक्षितमिति निखिलजगदुदयेत्यादि विशेषणं आकाशो ह वै ना
मरूपयोर्निर्वहितेति श्रुत्युक्तस्मारणत्वभयस्यान्वेष्ट अतेषामावृषाके सन्निपठ्ठद्येवं निर्वाहः कार्यं र
स्त्राह यथाहेति छांदोग्ये आकाशशब्दस्य परमात्मपरत्वं मास्मिसहि सर्वशाकाशशब्दो नापरमात्माप
रत्वमापघतइंतर्वीर्तिनः स्वलित्र वरत्वतरत्वंभ्योमातीतवादिमिरुपते। अत्र छांदोग्यश्रुतिनिर्वाहदेव
तेषांमूलघातः कृतः तस्य भिन्नाधेरौनाबलाद्विरक्तिः यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मासाधारणगुणश्रव
णं स्वारस्यभंगेनाकाशशब्दस्य परमात्मपरत्वमाश्रीयते अत्र त्वनुप्रसिद्धिः प्राचुर्यात् स्वतः प्राप्त एवार्थः
स्वीकृतः अतो न तत्रापि दहरंगगनादि शोकव्यास्तीरपदं तेसलदुपासितस्यापि तस्य विशोकत्वादेन विशो
कोऽविजिघित्सोऽपिपास इत्यादि समानप्रकरणोक्तगुणस्मरणान्नदंतर्वर्तिनो गुणाजातस्यान्वेष्टव्यत्वप्र
सिद्धेस्तस्याकाशशब्दनिर्दिष्टस्याकारवाश्मतां नारायणस्य महेश्वरत्वमुक्तं यद्दहराद्वेतिपन्नस्याकाशशब्द
निर्दिष्टस्य परमात्मासाधारणगुणश्रवणं तस्याकाशशब्दस्य प्रसिद्ध्युपपरत्वान्नदंतर्वर्तिनो नारायण
त्वे स्यादिमतवास्मिन्नप्यप्रसिद्धत्वात् क्षुरसृद्धौ तत्सर्वं समग्रस्य यतः इति निबंधो कार्यं स्वप्रत्ययमालत्वरत्वेक
स्याप्यज्ञातंपुदस्य इति यस्मिन् इति नारायणस्य प्रत्यासत्तिपादनपरस्तैरावक्यशक्तिमाशीर्ध्येयः कारणं तु
ध्येय इति कारणत्वाल्लवादेनध्येयनारायणपरत्वाद्धेतुकं तत्रसापेक्षोऽनुवादस्तदाज्ञप्तेनस्थादिस्वनन्य

१६ स्वतेसर्वेपदार्थानामंतरंजीवात्मवर्गेषामेवतत्सर्वसमानाधिकरण्यस्यवक्ष्यमाणत्वादुपपन्नत्वेपस्यसर्वजीवा
नांपरमात्मानुप्रवेशउक्तः एवं रहस्यकृतस्वमेवपुनः यद्यात्मकलिवाक्यमेवानुत्तरायुक्तं यः सरदुः अंतरादंतरंजी
वांतरंपरमात्मानंप्रविशत् बुध्यागाहतत्रानुप्रवेशशब्दस्य स्यगवोधनार्थत्वलोकोक्तिसिद्धत्वाद्याशाक्षाकू
प्रयोगस्यचप्रयत्नाभावात्रेनार्तेनस्त्रितंनर। अनुप्रवेश्यमेधावीतिप्रमात्मप्रवेशनयेदितिसरदुसंवा
नयोमिषणसर्वपदार्थानंतर्यामिणंचपरमात्मानंतत्छरीरकं बुध्यानुसंदधीतवानितिसर्थः एवं निवाहस्यमेपि
मेसपरमात्मप्रवेशादिसूक्तंपरमात्मनः प्रवेशादित्यत्रोसमासः परमात्मकर्तृकप्रवेशात्परमा
२२ त्मकर्मकप्रवेशाच्चेतिभावः ॥ स्यैवेतिप्रतर्दनविद्याद्यधिवनकेवलमात्पेनपरमात्मानुप्रवेशःकेसते
अपितुवंठोत्तरसूत्रैः [illegible] कार्येरोक्तिं दर्शयतिशास्त्रेति परमात्मानुप्रवेशादेतिरहितेयुप्र
तर्दनविद्यादिष्वपीन्द्रादीनांपरमात्मात्मकत्वेसिद्धे परमात्मानुप्रवेशकंठोक्तिमत्त्वयर्थत्वेष्टीरस्युप्रतर्दन
अ७ विद्यादिष्वपीन्द्रादीनांपरमात्मकत्वेसिद्धेपरमात्मानुप्रवेशकंठोक्तिमत्त्वार्थत्वेशोकमप्रन्दिषुकेमुसनी
त्वापरमात्मानुप्रवेशात्सिध्यतीत्यभिप्रायेणसूत्रकारः प्रतर्दनविद्याविषयसूत्रेप्रणीतवानित्यभिप्रायः स
र्वसामानाधिकरण्यपरमात्मानुप्रवेशकृतत्ववेशाद्यायोपवं [illegible] रशयलियपोतामितिउदाहृतमहो
केरेत्वंशोनसर्वसामानाधिकरण्यं सिद्धं चदर्शयतिअन्तेति अत्रइदमिसादिदमहं ग्रहेणोपासनेवाक्य रा.म.० १६

मध्येऽपि रुद्रवाक्यं प्रमाणमित्यभिप्रायेणाप्ययं विज्ञानमिश्रसुक्तं अन्यथेदं विवार्यते सोऽन्तरादन्तरांशाद्विशत्यादिवाक्ये
नरं अविशदितीरं रुद्रवाक्यं तुल्यकेवलेप्य लिङ्गवाक्यं यदेवमीलिङ्गकरणेन रुद्रवचसस्समाप्तत्वादिदं वाक्यं इति
वाक्यमिति चेन्न सोऽन्तरान्मिन्नादेरुपर्यपि रुद्रवाक्यस्य दर्शनादिदमिति रुद्रवाक्यमेव नो चेन्न सोऽन्तर्वादि
स्तुतरग्निमयाहारः स्योन नदोषश्लीकरणावैयर्थ्यादसर्वदेवत्वादिति चेन्न महोलिङ्गकरणस्य समाप्तिस्वापि
अपि हेतुमत्कारोऽप्यर्थः इति हेतुमत्कारणेऽभिकारादेः समाप्तिरिति लिङ्गदर्शनान्न तस्मात्सदन्तरान्तरा
हारेणैव निर्वाहे सम्भवत्यन्याहारसापेक्षतापत्तीकारोऽनुपपन्नः तस्मादयमर्थः रुद्रेण भवाबोधितिति एतेन कोद्र
अहमेवः प्रथममासं वर्तामि भविष्यामि नान्यस्य सर्वात्मकत्वं तेन परमात्मनोऽभिसर्वात्मकत्वं कथं संघटते
सर्वेत्वात्मा मे स्याम् इति निप्रकारार्थापात्ति शाक्षुः सोऽन्तरादन्तरमिति लिङ्गाभ्यामभिकारेणोऽस्यर्थः परत्वेत इति दैत्यो
२५ सोऽन्तरान्तरमाविशत् दिशाश्चान्तरं समाविशादिति परमात्मानुप्रवेशात्सर्वात्मकत्वमिति अर्थः इति शाक्षस्य
हेतुपरत्वमभिप्रेत्य परमात्मनः प्रवेशादिसूक्तं यदपीति शङ्कस्य समाप्तिरेवापि अर्थान्तरत्वस्यात्रापादि
धर्मिकत्वसाधनात्तोऽवरं धर्मिकत्वे नेतिन्यायान् प्रयुक्तसेतिशब्दस्य रुद्रवाक्यावसाने हेतुत्व न पक्षत्वनेन्याय्यं न
त्वमुपयुक्तपरान्तराव्याहारस्मिति तस्माद्रुद्रवाक्यमेवेदं स इति परमात्मा सोऽन्तेबुद्धिस्थत्वात् परमात्मनः सोऽन्तरा
दन्तरं प्राविशादन्तरस्य कारणादेरुपादानं ... समस्तं जगद्व्याप्य तुज्जातेन

१७ ष्टिं दर्शयति प्राच्येतिहासिकमरीचिगृहस्थानस्य धर्मस्य आदि गृहस्थानं विपर्ययपरिगृहस्थानस्य धर्मसंयुक्तः अनुष्ठा
नेन स्थितेश्च समाप्तेन मायापरागहीनमित्याह सर्वधर्मसमन्वितस्य भवस्याभावान्मितेश्च तवेदान्तस्यानधी
तशास्त्रार्थस्य मुख्यार्थमाह जन्मादि अस्यानन्यपरत्वप्रयोजनार्थमाह जन्मादिकारणमिति
प्रपञ्चस्यैव कार्यमिति समयमभिप्रायः सामान्यलिङ्गप्रपञ्चस्य विशेषविषयो न तस्य स्वेन प्रवृत्तः स्वेन च प्रामाण्यस्य दे
तुल्यत्वाऽनन्यपरत्वादित्यत्र विशेषविषयप्रपञ्चस्य सर्वकर्तृत्वमिति मन्दुरभिमतार्थपुष्टः सामान्यसामान्यविषयप्रप
ञ्चसर्वकर्तृत्वेऽनन्यत्वस्थितिः सति प्राप्तिकाभवति तस्मात्तत्त्वापि सामान्यविषयप्रपञ्चसर्वकर्तृत्वादान्तस्य सामान्यप
रत्वमिति सामान्यप्रपञ्चसर्वकर्तृविशेषविषयत्वप्रदर्शनायोक्तं तेनाविष्णुस्मृत्यागमादि निरूपितेन
23 सर्वाधीपरमस्य भगवत्परत्वमुक्तं भवति उपसंहारस्य भगवत्परत्वमाह तत्पतिपरमकारणत्व
मुक्तं सम्यक् निर्दिशति स सर्वपरमात्मा नारायण इति वदन्ति परमात्मेति आधार इति शरीरात्मभावः परमे
श्वर इति परमात्मनः ईश्वरान्तरिक्तत्वं सर्वकारणत्वमाह विष्णुनाम्ना स देवो वेदवेदान्तेष्विति वेदेषु वेदान्तेषु
कर्मविद्याकारेवाच्यत्वं अग्न्यादिनामभिरिति प्राधान्येनादि निर्भेदात्मा तत्र वाचकः सर्वात्मेत्याह अन्यादिशब्द
वाच्यपरमात्मत्वं भगवत्सर्वभूतात्मा सर्वः सर्वसंग्रहेणोक्तमनन्यपरत्वं सिद्धमेणेति । प्रधानसामान्यविषये
प्रपञ्चसर्वकर्तृत्वं प्रपञ्चश्लोकेन दर्शयति सोऽहमिति पतस्यतीमितोपदानयोः [illegible] तवेदान्तस्य प्रपञ्च राम०

कारेणात्मतत्त्वसमन्वयः चेतनानां नित्यत्वात्सर्वस्यात्मलिङ्गत्वमिति नोपपद्यत इत्यत आह कार्यत्वस्येति विशेषहेतु
ष्टत्वात्स्थितिः साच वस्तुत्वस्वनित्यत्वे पपद्यते नोपपद्यत इत्यर्थः सत्त्वं दर्शयति नित्येतरेति समन्वयेन सर्व
जीवानां परमात्मकत्वे सिद्धेपि जीवस्य जीवयोः परमात्मकत्वं विशेषतो दर्शयितुमाह महाभारते चेति तेव
ममैस्तु लेकस्त्रीवयोरभिप्रतिपत्तिः स्यादिति तत्त्वमित्यस्यार्थः सरुद्रसंवादरसमुक्तं तत्रापि च चेष्टे रुद्रस्येति नारा
यणस्यात्मातले स्यार्थः परमेश्वरस्य रुद्रस्ये नारायणात्मकत्ववचनमाह तयेति वचनांतरमाह त्वेते
वेति आत्मभावपालकत्वं कपंमालीन जीवस्याह अंतरात्मनयेति केचिद्द्वैतिको भगवत उपादानत्व
रुद्रस्य निमित्तत्वं वदन्ति उपादानन्तु भगवच्छक्तिस्तेनतु महेश्वरस्य निमित्तकारकरोति निमित्तोपादानयो
रीति सत्त्वंगमिति विरोधाभावं दर्शयति जन्मादीति सर्वेतस्योपादानत्वं अद्वितीयं तदेवसत्तमादि
नात्सैव निमित्तत्वं च तस्य नासीदित्युपादानतासमाप्ति इतीर्षुत्तानित्त सैव निमित्तत्वं सर्वत्र मेघा
दिति कालविशेषगते मे कार्ये नन्तु पादानत्वं न तस्य च इत्यादि निमित्तत्वेनेह नास्ति सुपादानत्वं सर्वं स्य ब्रह्मणः का
र्यत्वेनाब्रह्मात्मकत्वे संभवात्सर्वत्र इति निमित्तं च इत्यादेः सर्वं निमित्तत्वमुपादानत्वं चद्रुत्तामहत
त्वस्यैव ध्यान इति तत्त्वैव मुक्तिहेतुत्वेनास्य इति ख्याति इति पाशु निषेधः नारायणस्यैव परमत्वस्य कारणतो
पदृष्टवचनानि निर्दर्शयति तथेति वेदे शुभ्रुराणो नारायणस्यैव परमकारणत्वपराणि वचांसि बहूनि

४२ शेषनिर्णयोरस्याविस्पष्टइत्यावयवश्लस्याप्रकारमग्नोन्तरमुत्कं अनेनोपादानं बुद्धिसहायकमीसुकंभव
ति यत्नेति लयस्थानमग्नत्वोत्तरमाह तन्नेति तत्रैव विस्मावेव गुणा पीविस्मृत्या तेन लयस्थानत्वं सत्व
रजमिति सिद्धं अविशेषेणोक्तत्वात् कालविशेषमन्योपि इत्योत्तरः लयकं इं अस्य सत्ववृद्धावगतसेत
रं वायश्मिति करत्वं वाह स्थितिसमये ति आन्तरास्थितिकारणासम्बन्धो नरं नगन्धे सर्वतिसूजेन सामा(
नाधिकरणेन धर्मधारकत्वादि सिद्धं अथ नमस्कारश्लोकानामनन्तरस्थात्वे वक्तव्याह परइति तत्रस्वतो
निर्विकल्पेण त्कारणत्वोपपत्तये अपरिच्छिन्नवस्तुमतेपरिच्छिन्नं देवाद्यसितकार्यकारणतस्मात्वेसे
कारणत्वोपपत्सधर्मपरिच्छिन्नवस्तुअतेन्न निमित्तसंज्ञानमनन्तरं देसादिभिस्त्रिविधापरिच्छेदअ
तः अतस्त्रिविधमपरिच्छेदं विस्तरेणाह इत्यनन्तरं प्रथमस्य ग्रहणमाह परः परत्वामेसर्थे तत्रस्वादिनामपि
परः परमः अनेन कालपरिच्छेदेभ्यः परत्वाद्देशकालानवच्छेदः प्रतीतः परमात्मेति देशपरिच्छेदः आ
त्मोति सात्मावस्तुनवच्छेदमाह आत्मसंस्थितः इति आत्मनि संस्थितः स्वनिष्ठः अन्येषामेतन्निष्ठत्वात्तद्
विशिष्टाएकरूपत्वात् सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याद्वस्तुवच्छेदः तत्र वैयर्थ्यस्तलनमवच्छेदः सप्रथा
तत्कारणत्वत्प्रथमं कालपरिच्छेदं विस्तरेणाह इत्यनन्तरं कालपरिच्छेदं नत्वाह स्तिमाहरूपेतिरूपजातिः जातिगुणो
वस्तुदेशौ इत्येवं इति वचनात् वर्णो गुणः वर्गो जातिः देववर्गो मनुष्यवर्गः इति वर्गरूपवाचित्वात्सा: ... राम०
४२

25

त्वान्तु छन्नविवर्णत्वपरिणामित्वसद्दारकत्वाद्दिमकारस्तानार्थंयथेतीति भावः तत्रकालभेदेन सद्धिमकारये

दोनधीतस्त्रं संतरोत्तः किमित्याभिप्रायेणवमन्नुभावद्भिष्यतीति भावः यतोयवमन्नु यतोमद्भिष्यति यमाभावि

ष्यतीति भावः लयेप्येवं उस्मात्विकारणतस्मादितिकारविघमस्मानांमध्येपरत्वंस्यनेनस्यवधान्त्रमतिकार

णतस्त्रकारत्वेः रूपयोवत्तानत्वासाद्दुराह तेयनस्त्र्याभितीत्यमितिकारणेभावः मपूर्वभस्तुथ पविकारार्थम

नपेक्षितंपतरन्नुपादानस्यापिङ्घस्यात् नयतस्यैवोच: अपेक्षितत्स्यितिभावनवचनमनेपेक्षितवचनंचयथा

भवतितथासंकोचानुपपत्तेः तस्मात्स्तुमीर्थमपट ग्रानंतरपेतितिकारणमभ्रोपंसूत्र: प्रक्षिप्यभारवन्तमा

ग्रहस्थितिः प्रतीयतेयनमंचेति वशाद्देनवाधस्यैतिकारणोपभोमिवितित: तत्रमेव्याविदनत्रैवेतिपक्कारे

णभूतमद्वैभवत्वपदस्यानकर्तृभावसूत्रमतिभेदएवंसामान्यवैभवमा भावः इत्याह परंमहत्त्वकिमितिसत्र

त्यत्रदेसमीसुतस्यान्वय: नैपौमविपर्यान्तरवंतेपल्लोकमाहविष्णोरितिविष्णो: सत्राशाखा: पंचमन्न

तिरिकार्थः चतुर्थंमेक्षतरतिवत्तगुरुत्तराशादितिसूत्रमहात्मकारायाहसकाशात्त्यकाशा: देवस्यस्यस्ता

तसहितादिकूर्णः पदत्तसकाश: चार्थः ग्रारीरेंद्रदेशाहिन्नर्थः विष्णुरहनम्तरस्याः देवनाविशेषनिर्णय

देवतापारमर्थ्यज्ञमयमानेः स्यातिमत्ताविति हितनभद्दान्तपारम्पर्यो गादेनयमितिविपर्यासाभावोपपावच्छेदे

तेप्रकारविपर्यासाभावत्रावबद्धिम: रम: तम:श्रकानुगुण [illegible] [illegible]मानेन एवंवाक्यस्य नानुगुणादेवताचे

५८ र्हितं । इति मध्यमविकारदर्पणे ऽस्ति ; परमं इति निस्सूरी आह स्मि: अस्मत्तु स्वं । एवं देशापरिच्छेद
शुत्वेन देवताविशेषनिर्णयश्च कृतः । तथाऽऽकाशनिष्ठानंतावदुक्ती देवताविशेषनिर्णयं चाह स संज्ञा नमे
नेत्युक्तिस्ते सन्ततेशाद् स्मावयवप्रान्तस्यात्रिविधापरिच्छेद इति स्मिद्धः । अस्पाद् देवताविशेषनिर्णयः । नहि पुल्लिंग
त्वं पुल्लिंग एवानेन शब्दो द्वितीयाविभक्त्यंतः योवेदनिहितं गुहायामिति वेदेति मध्ये नान्वयात् एवं च स्मत्तु
साराद्न्नमासुदेवस्मपरं ब्रह्मत्वमुक्तं । अपवन्नत्वं न वच्छेदमाह तदेवेनित्यकालमकस्वरूपवादेसतत्त्वस्य
शक्तेवकत्वं नतिरिक्तार्थवाचीअकालमकस्वरूपवन् पुरुषरूपेणाकालस्वरूपेणा चास्थितसर्वमेवेतञ्जग
द्रूपेवेस्थ्यः । अनेनवस्तुपरिच्छेदउक्तः । सर्वसामानाधिकरण्यार्हत्वं हि वस्तुपरिच्छेदः । एवमुपक्रमगत
वचनत्वमुक्तं । उपसंहारगतवचनं जातमाह समर्वेति सर्वभूतानामक्षेत्रि सन्धाने विकारामहदादयः
25 गुणास्तत्त्वरूजत्वमासि भाविशब्देनतसमुक्ताः गगहेषद्रुः । स्वादयो विवक्षिताः । आवरणं ज्ञानसंकोच
सर्वविषयत्ता नावरणं हि तत् अखिलात्मेत्नपरं विद्यमोतीति तेनास्त्रलमितिति एवं धर्मितत्त्वरूपमस्हेयप्र
त्यनीकत्वमुक्तं । हि या मस्वेस्वस्याप्यक्त्याणागुणत्वमाह समस्तेति कल्याणशब्दो धर्मपरः । हेत्वेयो
द्विवचनः समस्तेकशब्दतत्प्रत्येकत्वयोरपि योगरिति इ इति । समस्तकस्याणत्वमस्तीदोषमितिर
थोक्तं । अनायासेन सर्वोपायदर्भिसमाह स्वशक्तीति विग्रहे वेल्स्यमाह सुखेति तस्मात्योजनमाह संसाधितेतीति राम०
५८

आदिशब्देन गिर्यादंडकुंडलादिद्रव्यं विवक्षितं तदा विशब्दो रूपवर्णादिनिर्देशः विशेषणानि रूपाणि।
नि तान्येव रूपवर्णादिवाच्येभ्यः लक्षणयरूपवर्णादिभिश्च वर्जितः स च यः रूपवर्णादि निवाद्ये रूपगुणः व
र्णो जातिः देववर्गो मनुष्यवर्गः इति वर्गरूपत्वात्तस्याः यद्वा रूपवर्णादिलक्षणोत्तमलिंदैशालक्षणैर्वि
शेषणैर्विवर्जितः अत्र ननु लक्षणचूर्णविकारादि सुमहद्भूपनयेति जन्मशब्दो जायते लिंगोविकारान्व
यस्योपलक्षणार्थः अपत्यमादीवर्जितत्वात्तदा विशब्दागोचरश्चेति सिद्धं तर्हि कथं वक्तुं शक्यं तद्धस ३
आह शाक्यतेव नुंयस्मदालाभिक्षेवलभितेकेवलशक्ते नामतयादिशाचवक्रार्थ आह॥ति: सदाशब्द
कादाचित्कास्तित्वव्यावृत्ति: एवकालपरिच्छेदतां जन्मादिक स्वेनालयोपत्वयाद्यन्वयलद्भयवादिवेश
द्गोचरत्वंच दूरतरभावो द्रूलक्कालपरिच्छेदनमेमूर्तं नाम निर्देशनत्वेनदेशापरिच्छेदमाह सर्वत्रेति
वस्तलोनाहिस्त्रिविधापरिच्छेदः कथमत्रवासुदेवस्यापरिच्छेदः अत्र इत्यत्राह तत्रैवसोति वासुदेवपराम
र्शितशब्दस्यपुंस्त्वं तत्र लिंगिविशेषणत्वात् अजन्महरमत्यमात्मिस्येन विकारानरणादि समस्तपलादी
तत्वलिंगसमूर्तिनिर्दृष्टिवान् इति: देयाभावादि निमित्तमितिमुक्त आह इति: एवं स्वरूपवैतिलैसादि
कमाद इति: तेहि वहन: अमलतुसमाभ्यधिकरादि तंवासुदेव एवं विविधं परंब्रह्मेत्यर्थः यद्वा अजन्मायते
सोलिवकारहेयमनुपास: अन्न ... रूपमितिपरेणा मनेवि

५०

एवं विषयत्वाभावात्सुप्रकृतिसंबंधादेतादोषवद्विषयत्वरहितं तन्निर्मलं एकरूपं अनेकरूपं नित्यसिद्धविषयत्वात्तन्नया
वत्त्वमेकमित्यर्थेऽर्थः एवं सामान्यविषयप्रश्नपूर्वकं विशेषविषयोत्तरवचनमयुक्तत्वादनन्यपरमित्याह परे
ति अन्येषां पुराणानामनन्यपरत्वादेतदविरोधेनैव नेयानीत्याह अन्यानीति कथमनन्यपरत्वमित्यत्राह अन्यपर
त्वं चेति तत्तदारंभप्रकारे विशेषविषयप्रश्नपूर्वके इत्यर्थः अविरोधेन तु महाक्यचैत्वकं स्यादित्यत्राह स
वात्मनेति विरोधत्वनेयत्वं स्यादित्याशयात् सात्त्व्यानीत्यर्थः तामसत्वादिति रजस्तमोमूलत्वात्श्रुतिवि
रोधाद्वा कारणदोषबाधकप्रत्ययवत्त्वादप्रामाण्यादित्यभिप्रायः साम्यशंकयाचोदयति नन्विति तत्रमूर्ति
साम्यप्रतीतेर्विष्णोरेव सर्वस्मात्परत्वमनुपपन्नमित्यर्थः तामसत्वादि परिहरति नैतदेवमिति कुतस्त
दित्यत्राह एकएवेति आत्मैकारणमित्यर्थः तादात्म्यकथनं किमभिप्रायेणेत्यत्राह जगच्चेति एवं संग्रहे
२६ णोक्तस्यतादात्म्यस्य विवरणप्रायेणोक्तमित्यभिप्रायेण विवरणोक्तौ स्पष्टं कृत्स्नमेपं चराचरात्म्यं कथमत्र
प्रतीयत इत्यत्राह स्रष्टा सृजतीति व्याहृतिपंक्तापरिहारार्थं तद्व्याचष्टे स्रष्टृत्वेनेति सर्वं सविष्णुना
दात्म्योपदेशात् जगच्च सृज्यस्य विवरणमत्रापि पतत्इत्यर्थः विष्णुः सृजति स्रष्टृत्वेन विष्णुरित्यर्थः
आत्मनैव विष्णुः सृजति सृज्यं वस्तु जातं विष्णुरिति शब्दार्थः ननु किं मतः तत्साम्यपरिहारायेत्यत्रा
आह सृज्यं संहार्येति सृज्यसामानाधिकरण्यात् सृज्यस्येवस्रष्टृसामानाधिकरण्यात् स्रष्टुरपि राम०

शाताक्तस्मान्नुभवाभिनिवेश· परममालै:। नि मित्त्वं कर्मसंबंधाई त्वदेषा हितं [redacted]ल्ये५८ या१
षाड्गुण्यमाह ते जइति गुणा हि दोषा नीतेष्वेवांतां वि दुणोति सकलोऽतं इत्यादिशब्देन कर्मवैकाशपादि
वलिता: अत एव पर: परा णां एतइभयलिंगत्वेन विशेषलक्षणस्य कथं जगत्सामानाधिकरण्यमित्यत्राह
सर्वेश्वर इति इति जगच्छरीरकत्वादित्यर्थ: आदिसमष्टिशब्दो: काधिकारणवस्थाविषयोऽयमत्रम
समष्टेरुभयावस्थाविदिविषयोर्ईश्वरातिरिक्तत्वशंकानिरासार्थ: अयमर्थ ईश्वरशब्द: सर्वेश्वर: सर्वनियंता
ग्रनेन जगच्छरीरत्वमुपपादितं भवति तदेवनियाम्यत्वं हि शरीरं सर्ववेत्तासर्वपदार्थसत्त्वपतत्प्रका
रांश्च जानातीत्यर्थ: सर्वज्ञो हि सर्ववित् सर्वेषां चतुर्भतइतिवाज्ञानेमद इत्यर्थ: ईश्वरांतरनिषेधपरं परमेश्वरा
ख्य इति पदं संज्ञायत इत्यार्थ: अत्र तदोषविकारत्वसदोषबहिरहितं ग्रनेन प्रकृतिमाह। नि:श्रुक्तमेवपत्ताहे
वराहितं ग्रनेन मुक्तमाह। नि: एकस्यसमाभ्यधिकरहितं ग्रनेनानित्यत्तिदृश्या इति: एवंविधं तत्परं ब्रह्मसर्व
नागमोत्थज्ञानेन ज्ञायते ये न सोलाक्कारस्वज्ञाने न दृश्यते येन परममालै, द्रावनेनागमतेऽवनुभवते।
शाताक्तस्मान्नुभवाभिनिवेश: परममक्ति: एवंविधत्वान्मुक्त्यं यद्द्वतं तदेवज्ञानं अत्र स्वसंवेदनमिस
र्थ: सज्ञायत इति पाठे अयमर्थ: सर्वेश्वरो येन तत्त्वदर्शनेन ज्ञायते सा ज्ञानाक्रियेत्यागमतेन तत्त्वानं स्मृत
दोषमुक्तं निर्मलमेकरूपं ग्रर्थनैव विशेषोत्तिरतारतम्याधिमार्गितिमार्गतत्सानत्वाद्दोषत्वादि
कंविषयविशेषमतं हि कारत्वादे ... त्वादत्वाद्दोषग्रहं नित्संबंधादे

५१ रभ्याम्युक्तास्तेसमस्तादेवाद्याः कर्मयोनयः इत्यंतेनकर्मवश्यत्वमुक्तं कर्मसंबंधः समस्ताः शास्त्रप्रत्यैतारःसारभूज
गुताम्युपकारायनसांकर्मनिमित्तजेत्यंतेनकर्मवश्यत्वमुक्तं धीतत्त्वं स्वेच्छावतारउक्तः इत्यर्थः विग्रहवेलत
एवममार्गं महाभारते दर्शयति अस्मेति उक्तार्थे तत्र मोक्षुतिमाह अतिस्मेति अग्राद्यालतोव्याहरेति शंका
पयरिहारार्थं तद्याचष्टे कर्मवश्यतात्मेति प्रभेतरजत्वादेकुवैत्वधीत्यंतेनाजायमान इति पदं व्याख्याते
स्वेच्छयेत्यादिना बहुविधानिजन्मानि इत्येतद्व्याख्यातं ब्रह्मादीनां जन्महेतुत्वस्थूलवत्त्वंथ्यान्नेनतान्यस्येत्यजा
यत्वात्कशङ्कायां हेतुः कर्मतत्रास्ते जगदुपकारः वपुरस्माकं तं चेति तदनुभवेः प्राकृतं चवपुस्तबांत हेल
हृणं हेतुपत्वबहुरत्वितोवतारः इति बहुधा विजायते इत्यस्यार्थः हेतुत्वेन फलं जगदुपकारः वपुरस्माकं तं
चेति तस्य धीरा इत्यस्य धैर्यगुणं परिजानंति यो निमित्तमेतद्व्याचष्टे तस्येति योनिशब्दस्योपादानकारणप
रत्वव्यावृत्त्यर्थं जन्मत्वस्यं तं धीरशब्दस्य धैर्यगुणान्वितपरत्वव्यावृत्त्यर्थं तद्व्याचष्टे धीमतामग्रेसरा इति
27 धीयमीरयतीति व्युत्पत्त्या धीरशब्दः अतोयथोक्त एवार्थः नचस्वरूपेण नित्यत्वमजायमानत्वं विग्रहद्वार
के जायमानत्वमिति वाच्यं ब्रह्मादीनामपि तुल्यत्वाद्धीराः परिजानंतीति बहुमयोगात् अत एवाजाय
मानत्वं परमार्थं जन्मानुकास्यनिकर्मसंपराः तं अतोयथोक्त एवार्थः अवेदवाविप्रतिपत्तेः पवित्रपंद
श्यते प्रकृतिरूपादानं रुद्रो निमित्तमित्येकं नारायणाकारणं त्वष्टा निमित्तरूपमादेहेतेनारायणउपादानं र रा०न०
५५

विभूतिल्वामिस्यधि: एवं संक्षेपेस्य स्वोर्ापि विभूतिस्त्वंतोऽहं विस्तरशयीभूतिसमसंगः स्यत्राह जनार्दनेति
भूतशीवादिमपंचस्य परब्रूस विभूतिस्वेतस्यैव वेचनान्तरं दशमपनियथ्येदत्तमिति यथोक्तमनंतरमेवोच्यतस्य
धि: सामानाधिकरण्येन स्वरूपैक्यप्रतीतिमा... सर्वमाह अहमिति उपपादनांशः कः वस्थोपपादकांशइस्य
पेक्षायामुक्तं विरूपोति सर्वेश्वरेश्वर इति है खेशंस्याख्ये सर्वभूतानामपि निरूपशाहुस्य शरीरस्यत्व
निस्त्रपायवचनान्तरमाह वक्ष्मि चैति विभूस्याप्रतोऽभयः स्वजायथशाद्रुः किमर्थाभिस्वत्राह एतदुक्तमि
ति अत्यपशब्दो विरोधशंकानुवादपरः स्यर्थः भगवतोऽनन्त्य घताद्युपमस्यर्थमाह आत्मेति सर्गादिकाले
सादिः लोकार्थं उच्यते भूतानां सर्गादिकं सर्वं प्राणिगतं सर्गादिमापारजातं अस्येवोपकारकं परमात्मनो
लोऽप्तार्स्य निष्पादकत्वात्तस्येव पोषकत्वमित्यर्थः तेन हेतुत्वमिति विवक्षितविश्वरूपत्वादित्यर्थः एवंश
रीरशरीरिभावनिबंधनं सामानाधिकरण्यमाह सर्वेवेति स्व अोऽमनुष्यादिः सर्गः कर्ता ब्रह्मा च स एव तदु
भयशरीरकः परमात्मेत्यर्थः यात्मनेवेति प्रकारेणोपदेशेतिविवक्षितं ब्रह्मतायर्व स्थाभिः श्रेष्ठत्वाधवस्था
भि: अवस्थायोगः महारकः स्मात्राह अथेत्युक्तं विभूतिवरहः सुपामनन्तवेत्येतइस्तुपपन्नंवरीरः इति तद्दुपपो
गिगुणावत्वं चाभिप्रेतमेव भूतस्येति पर्वोक्तः प्रत्यभिज्ञास्ते हरस्येतेऽभूतस्यलंः स्वेतदर्थोपपादनेऽस्मा
नः स्यर्थः अनुभवमस्येधे ... स्याह नदैवदिति दिवाकरपप्रजापतीनां वासुदेवो यमः जापतिरिसा

५२ व्यापकत्वसंबंधायेनैकत्वात्तेनैक्यसाधनमित्यभिप्रायः ईश्वरेण स्वरूपैक्यात् ब्रह्मणो जन्मपरध्यानादि
कर्मच लीलेति चेत् इष्टापत्तिश्चाद्वं न स्यात् जन्मकर्मणो लीलारूपत्वात् स्वरूपैक्यं स्वरूपैक्यो जन्मकर्मणो ली
लात्वमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति चेन्न चतुर्मुखादीनामपि तु स्वपरमपुरुषोत्तरनारायणावताररूपजन्मेति।
प्रतिपादितत्वदेव चतुर्मुखजन्मनोवताररूपत्वे प्रमाणाभावमिति चेत् इष्टं जन्म न तत्प्रयत्नेन देवप्रमाणं वेन स्यात्
मागुकान्योन्याश्रयणादिति चेन्न चतुर्मुखेपि तुल्यमित्यायन्तुसंधेयं चतुर्मुखस्य परमकारणत्वानुपपत्तिं त
स्याकरणैकग्रंथेनोपपादयति मानव श्लोकार्थी निर्णायकत्वेन श्री विष्णुपुराणमाह तथा चेति भावनात्रया
न्वयादिति अनुष्ठेयविषयश्रांतरभ्युपलौ भावना सा त्रिधा यथा त्रिविधा भावनाभवविश्वमेतन्निबोध तां क
२८ र्मारव्या ब्रह्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका। कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिका परा उभयात्मिका तथैवस्या
त्रिविधा भावभावना। सनंदनादयो ब्रह्मभावभावनयान्विताः कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराः पराः हि
रण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा प्रबोधिकारवोधयुतेष्वेवं घते भावभावना अक्षीणेषु समस्तेषु वि
शेषज्ञानकर्मसु इति विश्वमेतत्त्रिधा भावनाभावनाश्यान्वितमित्यर्थः तां त्रिविधां भावनाने वोध भाव
नामवच्छेदकसंज्ञया निर्दिशति कर्माख्येति कर्माख्या कर्मभावनेत्यर्थः एकस्यैव संज्ञात्रयत्वं ह्येसकार्थ्य(
व्यर्थमाह कर्मभावात्मिकेति भावो भावनांतरयोगो भावभावना सा कर्मभावात्मिका कर्मरूपानुष्ठे रा.म.
भावार्थः कर्मणा ह्यात्मयोयेषतीयेरात्मीति वचनात् भावोनुष्ठेयः अनुष्ठेयविषयः प्रयत्नः भावना १५ ५२

द्वैतिनमित्तमित्येकमतं तन्निमित्तोपादानयोरैक्यं दर्शितं जगत्कारणं। मुक्तिदं मुक्तप्राप्यमस्य परमत्वमीसेवं तत्र
वेत्तमत द्वयं पूर्वमेव निरस्तं अपकारणस्य दृष्ट्यस्य प्राप्यत्वं निरस्यति तदेतदिति तदेतच्छ्रोत्रशब्दान्तरे स्वमतो
तस्मादेतस्मादित्यर्थः पूर्वपक्षशंकापरं परमत इत्यादि सन्देहमप्यानि सिद्धांतसूत्राणि तेषां मध्ये भाष्ये विस्तरेण
तु संधेयः एवमेतदुर्विविधरणोइत्यादौ सेतुशब्दो ऽसंकरकत्वार्थः अमृतस्यैषसेतुरित्यपि स्वपमेव स्वस्य
प्रापकइत्यर्थः चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्यादिपरिच्छेदोनुसंधानार्थः आपिनस्याकाशस्यविनियोगाय
वातायनादिपरिच्छेदवत् तत्तोपदर्शनत इत्यादयः एवमेवमारभ्यातानाइति जगत्कारणादन्यस्यप्रा
प्यत्वमित्यर्थः एवं ब्रह्मणो चतुर्मुखस्य परमकारणत्वशंकापरत्वात् अयोषयं एतां चतुर्मुखकारणत्वशंका
निराक्रियते मानवैवेति प्रादुरासीत्तमोनुद इति यदैतोऽहं गुणसाम्यं प्रधानं तदेव विराः अवदं तेनिरुध्येमित्य
निरस्तोऽप्यव्यक्ताभिधाना प्रादुरासीदिति दर्शितमेतु चतुर्मुखोत्पत्तेः एवमङ्कारणं ततः शेरकेषु चतुर्मुखस्या
नुपपन्नामिति दर्शयितुं यस्मात्प्रादुरासीत्तमोनुद इत्यनावायमुपात्तमीस्तुर्विविधाः अब्जाः रजस्य चतुर्मुखस्य त
त एतेसि सत्त्वानुपपन्नानन्तस्य परमकारणत्वमित्यभिप्रायः अत एव समस्तौ जोऽदोनास्तीन्युक्तेस्वयंप्रभेति
वचनं द्वयमेडोमनश्चतुर्मुखस्याङ्कारणत्वस्वमूत्वात्मस्यापमप्लोकस्य स्वयंप्रभशब्दोपि नारायणपरः
स्याभिप्रायेणोपात्तं जनस्मवणाहितमदयमत्वायमादकलायमाल्लदयमात्मव रोसतु अमानं जनास

ग्रहिवादिषु। लिङ्गाधिपरत्वमात्रस्य पिं तद्वैस्ये भुतं विधिभागस्य तावन्मात्रे परत्वं युक्तं ॥ ५५

५३ दिसावं विशेषज्ञानेनस्यैतु श्रुतकर्मसु विधिमानेषु। अधिकारबोधस्संभवति तत्र गुणेषु भावनाश्रयान्वयस्तेषु केषुच
संगरस्मर्थ्यः एवं हिरण्यगर्भ दीक्षाभावनान्वयान्वयेनाभ्युपगन्तव्या मुमुक्षुभिस्तेनुवादास्यादिति श्रीविष्णुपुराणे
प्रतिपादनात्। तेन तत्त्वनिष्ठापरत्वमपि एवं स्मृतेर्वाक्येषु तत्त्वपरसाधनमीमांसोपन्यासपरमतशंकानि
रासे प्रकृतो वर्थोपबृंहणे न श्रुतिपरत्वेपि तत्साधनवर्णनानुपपत्त्या परमतशंकानिरासमुक्ततः एवं प्रथम
श्लोकोक्तं विरुद्धमिति पदं विवृतं भवति। उक्ताधिकस्यैव मोक्षसिद्धार्थेषु श्रुत्यर्थभाववादत्वस्याप्ति तन्निरासमुखस
र्वदेवतानिमतः। तत्र श्लेषपदमाह यदपीमानि मन्त्रपदवादभागस्याविधेयत्वात्तिपरत्वेन मन्त्रभागस्यानुष्ठेया
र्थप्रकाशनपरत्वेन चतयोः कार्यपरत्वमिति सुभिन्नाय। कुत इत्यत आह प्रवहारादिति प्रवहारः प्रयोगः गामा
नयेति प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिदर्शनात् सामान्येन शब्दस्य
कार्यरूपोर्थ इति निश्चिते व्युत्पत्तिप्रकारभेदेन तस्य शब्दस्यानुभवात्तमर्थमावलम्ब्य बोधार्थस्तमर्थं च ज्ञाना
तीति श्रावित्वैक व्युत्पत्तिः स्यात् विभक्त्यर्थव्युत्पत्तिस्वतन्त्रत्वाभावस्ते जातः नायं सर्वोऽपि ज्ञरेवे साधिवाकये
कधीमपनिर्देशे तु वाचितावगमे पदैस्तु विशेषनिर्धारणयोगान्नत्त्वसिद्धार्थे विधिवाक्युत्पत्तिः अत्र स्य
शब्दस्यायमर्थः शक्तिव्युत्पत्तिस्तन्त्रम् यत्र संभवतीति व्युत्पन्नकालेपि पदस्यैवार्हसान्त्रस्यान्यपदव्युत्प
त्तिर्दृश्यतेऽराहदेवैतिवाक्याध्येथं यथा तत्र वाक्यान्तरेष्वपि प्रथमव्युत्पत्तौ कार्यपरतया वगतकतिपयशाब्द

पत्वैषयात्रलभावाऽग्निकाद्युपासनारूपानुष्ठेयविषयाद्युभयात्मिकाः कर्मोपासनरूपोभयानुष्ठेयविषये नित्यै
विधेरर्थः सनंदनादयस्तु निर्गुणब्रह्मभावनयायुक्ताः उपासनयानुष्ठेयविषयभावनान्विताः इत्यर्थः अत्रब्रह्मशब्द
ब्द उपासनरूपज्ञानपर्यायः आगमोऽप्येवं ब्रह्मज्ञानं तयोः अतो ब्रह्मज्ञानसमयं परंब्रह्म विवेकानंदेव
स्वरूपी विदितव्यो हि विषयेदि तद्ध्येयोति ब्रह्मशब्दस्य ज्ञानविषयशब्दानिर्दिष्टगमेज्योपासनरूपज्ञानरूपपर्या
यत्वेन भगवतापराशरेणोक्तमस्यार्थत्वात् स्यामुरापराशरितिस्यावरशब्देन तद्विभाग्निरेवता विवक्षितासनंद
नादीनां समाधिविरोधी सकललोकमेतयात् समाधिनिष्पत्तिर्येककर्मनानुपरतब्रह्मानुसंधानेकतानत्वात्क
र्मानुष्ठानाद्युपरतः प्रधानाधिरोधेन ब्रह्मगानुष्ठानं तस्मात्तेब्रह्मभावनयायुक्ताः हिरण्यगर्भादयोऽत्रगाविर्वाह्याधि
कतत्वात्कर्तृत्वेन कर्मानुष्ठानं कदाचित्कुर्वन्तेऽत उभयभावनान्विताः इतरे देवमनुष्यादयः कर्मभावनयान्वि
ताः सनंदनादयो हिरण्यगर्भादयो देवमनुष्याद्याः इत्यादिशब्दस्य कोऽर्थः आदिशब्दस्य संकोचानुलेखेप
ये भावनात्रयस्य संगं इति शंकाद्वयमादरस्यार्थप्रयोजनकमाह अधिकार इति कर्मण्येवाधिकारस्ते
त्यप्रयोजनत्वात्कर्मेरित तत्कीपत्वबुद्धिरधिकार इत्यर्थः अधिकारबोधप्रत्ययो अधिकारस्वबोध
प्रत्ययमनुष्ठेयविषयमत्कीयत्वबुद्धिप्रत्ययो इत्यर्थः मुमुक्षोरुपाधाने स्वकीयत्वबुद्धिर्बुभुक्षोः कर्मणोऽस्वकीय
त्वबुद्धिः अधिकारबोधस्कारविस्मरणात् अज्ञानात् निद्रा विषयवासनाकर्मगुणविशेषतोऽनन्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्येसा

५९ स्वार्थतात्पर्यमन्त्रोऽप्यत एवं च सति विधुपयोगी स्वार्थप्रमापकत्वं सिद्धं स्वार्थेषु सर्वः प्रमाणान्तरविरुद्धे तत्स्व
तिपादयितुं न शक्नोतीति शास्त्रमिथ्याविरुद्धस्तुतं प्रमाणान्तरसिद्धत्वे ह्यनुवादः स्यादिति सर्वथा स्तुतं विधु
पयोगित्वेनार्थवादानामपि स्वार्थप्रमापकत्वमिष्टं चार्थिकं यमाह यथोक्तमिति अत्र संक्षेपतः फलं हि स्तुतिः
तत्स्वरूपमस्तीति न तु पपत्तिरित्याह एतदुक्तमिति अयं भावः केवलमदानस्य निमात्रविषयः अ
पि तु सर्वोऽप्यर्थवादसाधारणोऽयं हेतुर्दर्शयितुमेतदुक्तं वचनान्तरं मे: अत्र स्वरूपानुगुणानि सूक्तेनानुवादस्वरूप
त्वं वा धिकस्तुत्व व्यावर्त्तनं स्मारकत्वदेवतास्तुतिद्वारा कर्मणः स्तावकं मन्त्ररोचनां कुर्वतोऽर्थवादस्तस्य
गुणान्विद्वावेतस्तोत्र कर्मणीत्येनास्तीति कर्मरोचनेन जनयितुं न शक्तः स्तुतिरसमर्थः अत्र न यवदेशोऽति
स्वापेक्षितार्थसिद्धिर्न्यायाप्रसक्तात्तिरूपपद्यते इति न्यायाच्चेत्समर्थः मन्त्रार्थवादगताइति अर्थवादवन्मन्त्र
गतो ऽप्यर्थो ऽप्यविसिद्धः समर्थः अग्निस्तनुपापामेदस तुतिमन्त्रोऽत्र अग्निः पशुमापजेतेतिविधेरपेक्षितत्वा
दनुपगतो हि धात्वर्थस्तुतिपरायणमपि मन्त्राणां स्वार्थेनास्पर्शनं चेत्स्तावकत्वेन सिद्ध्यति अनुष्टेयार्थप्र
काशकत्वमपि मन्त्राणां स्वार्थतात्पर्याभावेन सिध्यतीई दृशदेवताकं कर्मेति हि तत्प्रकाशनं तत्तद्देवतास्व
रूपादेनात्मयागदेवतेत्यनीसमर्थः न परं सिद्धार्थमुख्यनिस्तद्भावेविशेषतयाऽऽत्रत्वस्तोत्राध्यनोक्ता अपपरो
क्तंकार्यमनुपपन्नमीसाह अपि चेति भावार्थस्य कर्मणो विकल्पितसाध्यत्वमस्ति स्वर्गादेरिष्टत्वमस्तीति त

कार्यार्थपरत्वं कल्पनीयमिति भावः इत्यादि निर्बंधस्तिस्म्रुदिशाद्धे न सर्वेषां शब्दानां कार्यपरत्वं कल्प्य
वेदस्य क्रियार्थत्वात् स्वयं सिद्धार्थेषु सति संभवात् कार्यार्थ एव कल्पनमिति इत्यादिनिर्बंधोऽनुपपन्नः स्तु
ते न तु किमित्यत आह श्रुत इति एवं सिद्धार्थे श्राश्राव्युत्पत्तिः कार्यात्मतया भावे विप्रतिपत्तिरुपपादयति प्र
त्यये चेति विधिः कृतिविषयः स्वर्गकृतकः कार्यान्वितेष्टकार्यागदानादयः प्रत्ययेन नाविषयः उपास
नावाक्ये न कार्याधिकृतः तत्राधिकारीति नेत्याह यद्यपि धनवाक्यं विधिसंविशेषणं कुतः कुलत्वेन
सिद्धावुदाहरणमेवं यत्र शब्दप्रतिपत्तिविधिवाक्यं प्रतिपन्नस्याभुपगमे उदाहरणं रात्रिसत्रप्रतिष्ठानं केवलं
विहितं तत्र तस्यैव विधेयाधिकारे विविक्तत्वं तस्याप्यर्थवादोक्तं सांगोपाङ्ग उदाहरणं अप्रवर्णगोरणा
शतयानं नासाधनसाधनभावः उपासनवाक्ये किं तत्र ब्रह्मणः फलत्वं कथमित्यत आह तथाहीति
तस्मिन् वाक्ये न विधिश्रवणमितिप्रकार्यो फलितमाह स्वर्गकामादीनि फलस्वरूपत्रयं त्रागोविधेः कस्य
नस्यानायत्वादित्ति भावः स्वर्गादिफलगता दुःखामिश्रितलोकेन ब्रह्मस्वरूपेणाससत्तं हि शाब्दं
स्यापि सिद्धिरित्याह स्वर्गेति ब्रह्मस्वरूपं न हि प्रोक्तं चर्मी अनुत्तमः किमित्यत आह तत्रैतं गतमिति
नद्तेतगतं ब्रह्मस्वरूपं न हि शोक्तं नार्थान्तरमिति भावः एवं भोगानिन्दासूचना नवाविधीनां फलत्वेन ब्रह्म
णः सिद्धिरुक्ता स्वर्गादिविधिवाक्येषु तु दानादिविधेः स्वर्गस्य वा दानादिनास्याव्यकलात्सिद्धये

५५ मतं शंकते अथोच्यते निःइष्टत्वहेतुः पुरुषानुकूलत्वं नाम तृतीयाकारस्य वक्तव्येऽस्तु हेयत्वमित्यर्थः परिह
रति नैवमिति दृष्टान्तार्थं लघेत्यादि कमुच्यते कार्यं यथा दुःखव्यतिरिक्तत्वात्सुखस्य प्रतिकूलं न भवति त
थानुखव्यतिरिक्तत्वादनुकूलत्वं दर्शनादेर्माभूदिति मपि न स्यान्नास्तीत्यर्थः अथ चोदयति ननु चेत्सुखव्यतिरि
क्तदुःखनिवृत्तावनुकूलत्वदर्शनात् सुखव्यतिरिक्तस्यापि अनुकूलत्वमुपपद्यत इत्यर्थः परिहरति
नैतदिति दुःखनिवृत्तावनुकूलत्वं सुखमिष्टं दुःखस्य प्रतिकूलत्वात्तन्निवृत्तिरपीष्टा एवमिष्टतासाम्या
दनुकूलत्वभ्रमः इत्यर्थः निवृत्तेरपीष्टत्वादनुकूलत्वमप्यस्तीत्यनुकूलत्वबुद्धिर्भ्रमः स्यादित्यत्राह तथाही
ति सुखस्यानुकूलसंयोगः स्वयुक्तं एवेति लघ्वादेः सर्वसंसारिणां स्वयुक्तं प्रतिकूलनिवृत्तेरनुकूलत्वेन
तन्निवृत्तेरन्तरसंयोगः स्वयुक्तः स्यात् तदा सुषुप्तौ सुखदुःखयोर्द्वयोरपि प्रसंगः प्रतिकूलनिवृत्तेरनु
कूलसंयोगोऽनुकूलनिवृत्तिः प्रतिकूलसंयोगश्च भवतीति तस्मात् दुःखनिवृत्तेरनुकूलत्वं नास्तीत्यर्थः अ
31) त इष्टतासाम्यादनुकूलसंयोगबुद्धिर्भ्रम एवेति निगमयति तस्मादिति तस्मात्सुखव्यतिरिक्तस्यानियो
गस्यानुकूलत्वमनुपपन्नमित्याह अत इति नियोगस्य सुखव्यतिरिक्तत्वेन ह्यनुकूलत्वं दूषितं नि
योगस्य सुखविशेषत्वं एवेति तस्यानुकूलत्वं नाम तृतीयाकारः संभवतीति शंकायां सुखविशेषत्वं निराकरो
ति दृष्टत्वेत्यादिना अतः तृतीयाकारदूषणोक्तिप्रकारेण द्वितीयाकारस्य दूषितो भवति इष्टत्वनिरासात्तदृष्ट राम०
त्वबुद्धिर्भ्रान्तिरिति तन्न सुखदुःखयोर्विवेकदर्शनादित्याह नतः किमित्यत्राह नवेति अननुकूलत्वात् ॥ ८ ५५

उभयमात्रवर्तकं कृतिप्रधानं तु स्वदेशमात्रवृत्ति तिलतीयाकारः कार्यस्यानुपयुज्यते परैः तस्मात्प्राधान्यादेव
तत्स्वविवेदनात्मकं भासित्वं बोध्यते उक्तं कार्यमर्थं प्रति प्रत्ययलोके दृस्यप्रामाण्यमित्यकार्यं प्रधानतयाप्रतिपा
दयतः इति पंचिकाकृत्तिसाध्यं धानं यत्नकार्यमभिधीयते इति वस्तुतस्तु रंग सत्स्वतोयाकारोत्र दूष्यते सुतरां
दूषयितुं इष्टं इति किमिदमिति परस्यार यदपि हस्तेति स्वप्रयोजनसाधनता स्वकीयत्वबुद्धिः एव विकारयद
घेरु स्वेतियत्साधनतयावलंबसर्पः यद्यपि बुद्धिरूपो विकारः तद्रूपव्यापारकृतेन संभवतीत्यभिप्रायेणाह उ
क्षेपात्ते स्वप्नार्ह यत्वासीति कृतिमन्तु रूपेण स्वमीति कृतिर्न दूषयति रंतन भवतीति एवं स्वतोयाकारस्यपरो
क्तस्य तयोरन्यतरस्यानिष्टत्वेप्यवसानस्तु रं पुनरर्थे परमतं प्रोक्तं तेषु येषु मिति सोपालंभं परीहर्तुमुप
क्रमते कोयमिति कपरकृत्यात्मरस्यमारु तु यावन्ति यादृस्यहृत्योयापानरेणसिद्धः तदानस्वपूर्वं यत्ने
यदास्वयत्नादर्पेन सिद्धेते तदा विनव नेतेति यदास्वमयत्नादेवासिद्धमितिदर्शन स्वतंत्र इति रक्तत्वनामकृ
तिसाध्यत्वंतत्प्रतीतमर्थः ननु स्वकृतिसाध्यत्वस्य तत्कालवर्त्तिनः अपितु तत्र ज्ञानादेव भवतीति रिति
तत्र कालत्वमेवतत्तीयाकारस्य समारः कायामिति न्मेयमेकास्त्ययमभ्युपेतं भवता स्वत्तोकत्वाकारस्य
मेव तेषं प्रत्यक्ष तत्साध्यत्वं ज्ञानतयाप्रवृत्तिहेतुः यत्न तीयाकारो ज्ञानतयाप्रवृत्तिहेतुः स्वत्त्वयासमा
कारस्यालस्य तत्तु स्वतित्र यत्रसाधेऽपि अभिधेयमात्रासाभिमित्रीमाणाभिप्रायः तत्स्वादि तिनियामयति पर

५६ संबंधसत्तया ज्ञापकं लिंगं शब्दस्तु ज्ञाततया ज्ञापकः तत्र लिंगं जन्यजनकभावादिसंबंधांतरज्ञानसापेक्षं ज्ञापकं
शब्दस्तु बोध्यबोधकभाव एव संबंधो ज्ञातव्यः अतो बोध्यबोधकभावातिरिक्तसंबंधाभावादिति स्थितं एतस्य
व्युत्पादकोपि वृद्धः कार्यार्थेषु व्युत्पत्तिमानिति नवक्तव्यं सन्निहिते सिद्धे व्युत्पत्तिमद्भिर्वालैः शब्दप्रयोगदर्शना
त्प्रयुक्ता दरवाक्यप्रयोजकवृद्धबोधितं ... पि सिद्धार्थे व्युत्पत्तिर्भाविनीति इह प्रकारेणाभ्युपगम्यतामिति अभि
प्रायेण व्यपयतीति सर्ववाक्यजातं प्रयुङ्क्ते इत्युक्तं एवं व्याख्यातेन ग्रंथेन हितान्वयप्रसंगः प्रातिस्विकव्युत्प
त्तेरन्विताभिधानव्युत्पत्त्युपयोगित्वात् यथा कार्यार्थे व्युत्पत्तिपक्षे ज्ञातायां तद्रूपेण प्रातिस्विकव्युत्पत्तिरप्रा
तिस्विकपदव्युत्पत्तिर्नान्विताभिधानविरोधिनी अपितु तदुपयोगिन्येव तथेत्यर्थः अन्विताभिधानप
क्षाभ्युपगमस्य तु कस्यनालापवादार्थः पदानां स्वार्थाभिधानशक्तिः तत्रापि यथावदर्थानां परस्परा
न्वयबोधनार्हत्वमेवेति ते पदार्थबोधनशक्तिः तत्र स्वार्थानां च परस्परान्वयबोधनशक्तिरेव क
32 स्यचित्पक्षस्यान्विताभिधानपक्षे तु पदानां स्वार्थबोधनप्रकारे वान्वयपर्यंतत्वमात्रमेवेति किं स्यना न६
गौरवमिति एवं यादृच्छिकी वा वृद्धिशब्दे का वा गत्या धात्वर्थस्य व्युत्पत्तिसिद्धार्थविषयात्वत ततः इति सिद्धम्
एवमेवेति सर्वपदानां लौकिकवैदिकादिभागेनेत्यर्थः यथावस्थितसंसर्गविशेषबोधकत्वं चेति
सिद्धार्थपरं वाक्यं सिद्धपरमेव स्यात् कार्याभिधायिपरं वाक्यं कार्यपरमेव स्यात् न तु सिद्धार्थपराणां २५

समभिव्याहृतपदान्तरे तत्समभिव्याहारबलात् कार्यपरत्वं निश्चीयते नीत्याघाभिप्रेतं प्रविस्तरादनुक्तं । प
रिहरति । ग्रन्थो च्यत इति किमिपरं राजा त्वेति । न हि ग्रामाल्लोकमितस्याभिज्ञापेः अस्यं स सुकरमिति । धार्घ्यैक
मुत्स्नतो वुद्धिःर्व्वकव्युत्सत्तेश्च सुकरमिति भावः । तदुपपादयति तथा हीति प्रथमं धार्घ्यैकव्युत्पत्तेः सि
द्धपि विषयत्वं दर्शयति केनचिदिति इत्तद्देशादिकतरू सत्र्वगुरुयोच्चेदादितो ग्रुत्तिसुरेकदण्डापेती
चैकः प्रत्यक्षतिचत्वारः प्रत्यक्षाः तत्र मुत्स्यसोर्यत्तदेशादि जोप्यकतिपयप्रमात् सर्वे तानानसीति दर्शयितु
मनःबदिमुलं । ज्ञानायोज्जानभेदेन द्विविशेषोरग्गम पिविशेषमुत्स्नतिरन्वापितुत्सान प्रयवुद्धिः प्रत्योतु
त्पत्तिरेव लोके मत्र्युरेलितान्दर्शयति नयोति तानादायसंबन्धिशद्वाः मनुष्याद्यो संवे धिशदाः बालानां
प्रथमं संबन्धिशद्वजात्सिजीयत इति लोके सिद्धं सायंसा च वुद्धिःदेवी रायिवेगेपयघतेन हि प्रयोजक
वृद्धोमुसिसमुमतियोगीकमातुलादि विषये मा तुलादि तद्दसपुत्रः तत्पितृतत्पतियोगीक विषय
त्वं मयुद्धं । न पोवालस्या स्वस्तितियोगीकमातुलादिविषयेमुस्तत्वीयमानाद्ट व्यवहारान्योपपद्यत इति बु
द्धिःप्रवर्तकमुस्तते: प्रथममातिव नमप्रपेत्त्वाभिन्नसंबन्धिशब्दप्रयोगाभिप्रायः । तास्मन्नेवार्थे तस्यैव राद
स्यानुलिति । देशः सर्व्वे तत्र कु शब्दप्रयोगेन वुद्धो वाक्यतालक्ष्य प्रयोगेन दर्शि वुद्धिर्जायते तस्माद्वाक्या पे ।
स्यापवोधकारस्याभे प्रापेलां गुलिभिर्निर्देशः कृतः शक्तिवाले जानात्वीस पः संबन्धांतराभावाद्दितीयमत्र

५६ यदांतरभावितोपलं कृतः धात्वर्थस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वादनेकैः प्रयोजनमित्याह एतदुक्तं भवतीति यदं
तरार्थान्वययोग्यस्यैव तत्तरपदस्य प्रतिपाद्यत्वं युक्तं प्रान्विताभिधायित्वाद्वाक्यस्येत्यर्थः योग्यं च द्वैमित्याह तेच्चे
ति मृप्रथममनन्यार्थतया कार्यप्रतिपन्नमस्तु तस्थापितदनुपपन्नाभिम्याह प्रत इति प्रातसाधनस्यैव वा
क्यार्थान्वयार्हत्वादित्यर्थः प्रथमप्रथमप्रतिपन्नापि धात्वर्थत्वस्य तात्पर्याद्वाक्यार्थान्वयायोग्यत्वात् सामर्थ्यका
न्यास्वधानन्तयाप्रथमप्रतिपन्नमपि वाक्यार्थान्वयायोग्यत्वादनस्याज्यमित्यर्थः उदाहरणं दर्शयति अत्र
एवेति अत्र एवं प्रथमं प्रतिपन्नमपि वाक्यार्थान्वयानर्हस्य त्याज्यत्वादित्यर्थः एवमित्यादि एकपदस्य व
र्णे तेनोपात्तमनन्यार्थतया प्रथमप्रतीतिरेव नास्तीत्यसारौ कार्ये इति न कार्यमनन्यार्थं प्रतीयत इति गुरुवच
नं संगच्छते कुतः इत्यत्राह श्रुतं हीति नियोगस्यानुकूलत्वेन प्रमाणभावमुपसंहरति श्रुत इति श्रुतं सुख
33 स्यैव पुरुषानुकूलत्वान्नियोगस्य च सुखनिमित्तत्वाद्वेत्यर्थः यद्वा केवलविधिपरेण दुःखरूपधात्वर्थ
मात्रप्रतीतेः पदान्तरसमभिव्याहृतार्थविशेषस्य साधनतया प्रतीतेरित्यर्थः योग्यानुपलंभदूषण
माह नियोगस्येति नियोगादिजन्यपरमापूर्वस्यातिशयेनान्तरभावित्वात् न बाधस्य पर्यवसानकारी यदिह
कामो यजेतेत्यस्मिन् पदपीति ह्रस्वादिसिद्धानियमान्नियोगेनुपपन्न इति तदनुकूलतानुभव इति वि
योग्यानुपलंभः इत्यर्थः नामे [illegible] चोदितेति [illegible] पञ्चेनामी इति कदाचन्नियोगासिद्ध्यते राम० [illegible]
५६

स्यत्वेन इष्टस्येत्यभिप्रायः । स्वतः इष्टत्वं च सुखस्यैव न । शास्त्रस्य साधनत्वे इष्टत्वमावृत्तिः । नियोगत्वं प्रेरकत्वं स्थिरत्वं
स्थायित्वं अपूर्वत्वं अमानान्तरागोचरत्वं एतत्सर्वं अभिप्रेत्य यस्य निवर्तकत्वमेव चाभिप्रेति । इष्टसाधनत्वं ज्ञात
न प्रवृत्तिहेतुत्वं कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वात् स्थिरत्वं लौकिकमत्यन्तासिद्धत्वात् क्षणिकधात्वर्थातिरिक्तस्य
स्वसाधनत्वात् अपूर्वत्वं चेत्यर्थः । इष्टसाधनत्वमेव नियोगत्वम् अस्थिरत्वात् पूर्वत्वप्रतीतिः । कथमित्यत आह स्वर्ग
कामः इति । ननु अस्यादीनामिति [illegible] प्रधानत्वं एव नियोगः प्रतीयते स्व
स्यानुष्ठातुरिष्टप्रदत्वज्ञानात् राजवदिति प्रधानत्वं स्वप्रधानत्वमेव प्रतीयत्वात् स्वेन इष्टत्वानुपपत्तिः । पश्चात्कार्य
त्वमिसिध्यनुकूलस्यापि नियोज्यस्य प्रतीयमानं कुर्वन् स्वर्गादिकम् उपप्रधानं कार्यमेव न इति । मा शंका मनुभाष्य
रिहरति न च वाच्यमिति । कुतः इत्यत आह यजेतेति । इति धात्वर्थस्य प्रधानत्वे न स्यात् विध्यर्थानुपपत्तेरि
नः परेत्यागे इष्टान्तरत्वं गर्भितं तत्कथमिति शंकायां स्वर्गकामपदस्य नास्तिव्याहता इव धात्वर्थो निरिकासि
द्धिरित्याह स्वर्गेति । आदिषु नैमेधान्यादि विवक्षितं न नः [illegible] इत्यत आह लक्षणे इति लक्षस्य धात्वर्थातिरि
क्तमतिरिक्तस्य कार्यस्य स्वर्गसाधनत्वप्रतीतिरिति [illegible] कामनाविषयं नियोज्यं शक्यते इति न्या
यादिस्वर्थः । स्वर्गसाधनप्रतीतिरिति बंधनत्वं च कुतः इत्यत आह सम्भवेति अत इति इतरपदार्थान्वयप्रयोगस्येव पदां
तरस्यापि पदार्थप्रतीतिरेव [illegible] इतरपदार्थान्वयप्रयोगस्येव

५७ त्तिपरगतातिशयाधानस्य योग्यत्वच्छेदकोऽविशेष इत्यभिप्रायः अन्यथा योग्यतावच्छेदकस्यासंभव इति तदुभयस्यापि स्वर्ग
परगतातिशयाधाने शेषोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपमिष्टं शेषभूतस्य परगतातिशयाधानमपि परगताति
शयाधानार्थमित्यर्थः स्वेच्छापरेच्छाधाने च्छायोग्यतानियमः प्रयासंभवमेव न हि शेषभूतस्य ग्रीवादेः शे
षिणो योग्यत्वेच्छासंभवः तत्र अन्यथासिद्धेरूपादेयत्वाभावेन लोपयोगत्वं वाच्यः इदं शेषित्वं परोऽभ्युपेतस्य का
र्यस्य न संभवतीति फलोत्पत्तौ शेषे वोपादेयत्वात्तस्य शेषित्वमेव उक्तः लक्षणस्य वेदिकोदाहरणमादर्शाय
ति फलोत्पत्तीति अन्यस्य सर्वस्य ग्रीवादेर्लौकिकोदाहरणमाह गर्भेति औपनिषदोदाहरणमाह एवमि
ति नित्यस्यानित्यस्येत्युभयविधस्यापि ईश्वरस्य चिदचिद्व्यक्तिशेषित्वं च प्रमाणौकं चेद्दुर्लक्षणं
तत्र भवेत्तत्किं तत्र प्रमाणमित्यत्राह सर्वस्य वशी इत्यादिना कार्ये स्वकीयत्वबुद्धि तस्मात्प्रभाकरोक्तं नियो
केषुनष्टोभलइत्याह एतेनेति कार्यानुबन्धी नमव्यर्थं दूषयति आपि चेत्यादिना कार्ये स्वकीयत्वबुद्धिनियो
34 ज्यः तस्याधिकेऽकर्मणि स्वकीयत्वबुद्धिमानधिकारी तदनुष्ठाता कर्तेति तिन्नावस्थालक्ष्ययज्ञेत्यादिप
देर्नियोज्यसामान्यं प्रतिपन्नं स्वर्गकामादिपदेर्नियोज्यविशेषसमर्पितं इति प्राभाकरैरेष्टव्यादिवि
करणेष्वपं चितं तद्दूषयति स्वर्गकाम इत्यादि कर्तृवाचित्वं शब्दानुशासनसिद्धं न तु नियोज्यवाचि
त्वं स्मृतेः स्वर्गकामादिपदान्वयेन नियोज्यविशेषसमर्पकानीति व्याख्यातरीं लकारवाच्यकर्तृविशेष रा॰भा॰०

तदानीं नियोगसुखाननुभवः इति नियोग्यानुपलंभ इत्यर्थः नन्वस्मिन्नियोगे अनुकूलतापर्यायसुख
त्वानुभूतिर्न विघ्नत इत्यर्थः एवमिति स्पष्टं अत्रायमर्थ उक्तो भवति किं केवलेन कार्याभिधायिपदेन स्वप्रधान
तया कार्यप्रतीतिः उत पदान्तरसमभिव्याहृतेन न तावत्केवलेन तदनु स्वरूपमात्रप्रतीतेः एवं स्वप्रधा
नतया प्रथमं कार्यपदेन प्रतिपन्नमस्तु तथापि वाक्यार्थानुपयोगित्वान्न तावत्प्रतिपाद्यं क्रियावत्तन्न च पदान्तरस
मभिव्याहृतेन इष्टसाधनतयैव प्रतीतेः एवं स्वप्रधानतानां प्रमाणाभावान्नियोगस्य सुखरूपत्वं
न संभवति किं च योग्यानुपलंभरूपबाधकप्रमाणबाधितं चेति हेतिं प्रतिपादयति [illegible] सुदेश्यत्वमिति लक्षण
वाक्यं दूषयति कार्येति प्राधान्येन [illegible] प्रधानोद्देश्यत्वं [illegible] कार्यत्वमेवेति का
देश्यत्वं दूषयति एवमिति कार्यप्रतिसंबन्धित्वेन कार्यत्वमेवेत्यर्थः ततः [illegible] कार्यत्वमेवेति का
र्यत्वमात्रस्य सुदेश्यत्वं च [illegible] कार्यत्वमेतदन्तं भवति [illegible] सुदेश्यत्वं [illegible] त्वामेसुलेरुपु
देश्यत्वमेव [illegible] सुदेश्यत्वमेव [illegible] सुदेश्यत्वं भवतीत्यर्थः परोद्देश्यप्रवृत्तत्वं [illegible] स्वयमेव
देश्यत्वमेव [illegible] सुदेश्यामेतत्त्वं भवतीत्यर्थः [illegible] उद्देश्यत्वं नामेति [illegible] तेन [illegible] तेः पुरुष
षष्ठप्रकारः [illegible] इति [illegible] प्रयोजनमेव तद्वे [illegible]
व्यापाररूपाया: प्रयोजनं [illegible] वरायत्ता [illegible] स्वयमेव

स्वतंत्रस्य त्वं चायास्तं कृतिं मन्ति शेषीत्वं कस्य देश्यत्वामीति चेत्तत्राह फलविशेषः कस्य देश्यत्वामित्यादेरयुक्त
नो साधूपपणं सुवचं एतेमुखभेदाच्चत्रदुःप्रपकारत्वो लिखितात् स्वतंत्रेतेमद्ध्युदेश्यत्वं सुकाः कार्यार्जुनं ध्यार्था
न्तरमपि परोक्षं दूषीतं सर्वेषु गत्तणः फललयासिद्धिस्वावरत्वासिद्धार्थं तत्सिद्धिश्चेत्सुतं अयफलसाधनत
यासिद्धिरूपयायलेनर्थाकार्यस्य साधनतया असिद्धिश्चायपपाद्यते किंचेति न केवलमाधान्यासिद्धिः अपि
तु साधनतयास्वरूपासिद्धिरप्यनुपपन्ने सर्यः लिङादीनां हि स्वर्गादिसाधनीभूतत्वादिना हि कामः का
मः साधने नैपुण्यं शक्यत इति न्यायात्सिसाधयिषितत्वागस्य विधीयमानं तत्साधनमेव तत्रकालात
रभाविफलस्य तु रागो क्रियायास्साधनत्वायोगादस्वर्वं तु स्मीरित्यर्थः परिहरति अनादीति भगव
च्छब्दः फलविशेषस्यैव प्रदानानुगुणज्ञानशक्त्यादिपोषकत्वपरः नारायणशब्दः आत्मपरः ईश्वरांतरसा
पेक्षत्वव्यावृत्तिपरः परमेश्वरशब्दः वेदविहितोद्देश्यपति यथाकुशित्तिमाध्यंगपं व्याचष्टे फलेति आत्मा
नामीतिपदं व्याचष्टे इंद्रादीति इंद्रादिदेवतामुखेनेत्यादि द्वावाप्यनीसन्वयं आत्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं पर
मात्मानमितिपदं भगवच्छब्दः सर्ववरवासुदेवशब्दोंतरात्मत्वे प्रमाणद्योतकः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति
ति दर्शतितथा चेति तद्व्याख्यं व्याचष्टे सकलेति श्रोताम्ने ह्येकमेस्माज्जैव्यत्तं कर्म विश्वं विमंत्रिसे तद्व्याचष्टे इं
द्राग्नीति नानादेवताकत्वेन प्रतीयमानं कर्मजालमेकदेवताकमित्यर्थः भुवनस्य नाभिरिति नाभिवन्नाभिरि
साधारत्वाभिप्रायेण तद्व्याचष्टे [illegible] फलदातृत्वमु रामं०

समर्पणपराणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमित्यस्यायमभिप्रायः कर्तृ
वाचिनो लकारस्यापि नियोज्यसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमिति सर्वेषु पचत्यादिषु प्रांकृते साध्येति नास्ति काम्यः
कामसाधने नियोक्तुं शक्यते इति मापात् स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने नियोज्यत्वं स्वतो येन संभवतीति नियोज्यविशे
षसमर्पणपरत्वमप्ययुक्तं तदुपपत्तये स्वर्गसाधनत्वं कार्यस्य निश्चीयत इति चेन्न कर्तृविशेषसमर्पकत्वोपपत्तये
स्वर्गसाधनत्वं निश्चीयतां नियोज्यत्वं कर्तृत्वं वा स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने नोपपद्यते अत उभयपक्षेपि कार्यस्य स्व
र्गसाधनत्वनिश्चीयमानापेक्षत्वमविशेषपापेक्षितं इति तयोर्विशेषः कर्तृलकारवाच्यत्वात् स्वर्गकामादिपदानां क
र्तृविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनाविरुद्धं नियोज्यस्य लकारवाच्यत्वाभावात् स्वर्गकामादिपदानां नि
योज्यविशेषसमर्पणपरत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमित्यर्थः तदुक्तं दूषणमन्यविषयं दर्शयति यथेति एवमत्रापी
ति स्वर्गकामस्य योगे कर्तृत्वं लक्षणया आगच्छति यागस्य स्वर्गसाधनत्वमवगम्यत इत्यर्थः इयान्विशेष इ
त्यभिप्रायमाह नक्रियान्तरं प्रतीति क्रियान्तरमपेक्ष्य कर्तृत्वं न तथा प्रवर्णं अस्य क्रियान्तरे कर्तृत्वकस्य न च
र्देमित्यत्राह यजेतेति कथं तद्योक्तस्य कर्तृत्वं नक्तं भवतीत्यत्राह अथाविति उक्तार्थे तदुपमुदाहरति
यथोक्तमिति नियोज्यत्वं कर्तृत्वानुगुणमेवेति तन्मत्वमाश्रीयतामिति शङ्कते यद्वेति परिहरति देवदत्तेति
एवं यदधिकृतस्य कर्तृत्वमनेन [illegible] मेवेति वादम्यानेरत्यपि

५५ नुपपत्तिप्रसंगप्रयोजनमित्यर्थः लिङाद्यर्थे विप्रतिपत्तिमाह एवं चेति प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यताभि
धानं विरुणद्धीति कर्तृवाचिनामिति कर्तृवाचिनः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबंधितामभिधाय बंधप्रका
रमभिदधति तत्र लड्वर्तमानतया कर्तृव्यापारसंबंधमभिधत्ते एवं तथा लिङादयः कर्तृसाध्यतया संबं
धमभिदधति एवमभिदधना लिङादयः प्रकृत्यर्थस्यैव कर्तृव्यापारसंबंधमभिदधति न तु प्रकृत्य
र्थातिरिक्तस्य यदि लिङादयो धात्वर्थातिरिक्तस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामभिदधति नहि लडादयो धात्वर्था
तिरिक्तस्य वर्तमानतादिकमभिदध्युर्यथा लडादयो धात्वर्थमात्रस्य वर्तमानतादिकं वदंति तथा लिङा
दयोपि धात्वर्थमात्रस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां च वदंतीत्यर्थः एवमुपानीय तद्वाक्येऽसौ परिहारो भवता
एवमफलप्रदत्वान्नार्थवाक्यैरयुक्तं इदानीं कर्मविधिवाक्यैरेव देवतानां फलप्रदत्वाभिधानान्नाह
वेकृप्तिरित्याह अपि चेति तत्तत्कर्मविधिवाक्यान्येव वदंतीति विधिप्राशस्त्यैकवाक्यत्वान्न तु स्वार्थत्वे
86 न विधीनां स्तुतिरिति मायावादर्थवादवाक्यस्यापि विधिशेषतया तदेकवाक्यत्वमभिप्रेत्य कर्मविधिवाक्या
न्येवेत्युक्तं वाक्यं दर्शयति वायव्यमिति कर्मणो देवताद्वारा फलप्रदत्वं श्रौतमिति फलप्रदत्वविधाने
प्रसिद्धमिति वाक्यं प्रकृतमित्याह नात्रेति श्रौतादानिके उपादानप्रमाणासिद्धे विधानेऽप्रसिद्धेरित्यर्थः अभि
हितानुपपद्यमानं प्रकृत्यर्थोपपत्तिर्नो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति अभिधानोपपत्त्यवसानमुपादानमिति तयो
र्भेदः अर्थवादादेवत्याद्यनपरत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् कर्मणो देवताद्वारकं फलसाधनत्वं न सिध्य रा म०
५७

त्वेनाधारकत्वमित्यर्थः। भिन्नदेवताकत्वेन विधीयमानं कर्म कथमेकदेवताकत्वं तत्रेदं तत्राप्यभ्युपेतपरब्रह्मारा
धनरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिरित्यनेन प्रतिपादितं फलप्रदत्वं देवताधिपत देवाग्निरित्यादि सामानाधिकर
ण्यस्य शारीरात्मभावनिबंधनत्वं शेषाय च भगवद्वचनमाह यथोक्तमि- अवतारशंकाव्यावृत्त्यर्थं व्याचष्टे यथा
मिति तदनुशासनत्वाद्यर्थत्वमाह स्वयमाह शारीरात्मीति भोक्तृत्वशेषायाह अहमिति प्रभुशब्दं व्याचष्टे।
प्रभुरिति श्रीविष्णुपुराणवचनमाह तथोक्तेति एवं कतिपयवचनप्रदर्शनमुपलक्षणार्थं अयमर्थः सर्व
वेदशास्त्रानुमतत्वादित्याह सेति एवं प्रमाणसंदर्शितं अप्ययमर्थ उपपन्नश्चेति वदन् घटकवाक्यं दर्शयति स
र्वमिति आराधनप्रकारविशेषेण स्वफलविशेषप्रदानवत्तामर्थतः पदेन विवक्षितास्सर्वशक्तिमिति तत्तत्स
ल्पदानशक्तिरभिप्रेता सर्वेश्वरः सर्वशेषीत्यनेनाभिप्रेतां भवतीति संपच्छब्दः आत्मेत्यादि परगतातिशयेति
ह्यधातुः संपच्छब्दस्यावयवार्थान्वयस्तत्र स्यानुगुणः रूढ्याच्चर्ययोगार्थं व्याख्यातं श्रीगीताभाष्यक्रमेणाह
वैरस्यं वचस्त्वदं तथाभिव्याप्तिरत्र किमित्यत्राह अंतर्यामित्वस्येयेति कर्मभिर्देवानां भगवच्छरीरत्वेन
परतंत्रतया संबंधः स्वातंत्र्येण संबंधः परमात्मन एवेत्यर्थः स्वतंत्रतया संबंधे प्रमाणमाह यथोक्तमि
ति ततः किं भक्तत्वानुपपत्तिपरिहारस्येत्यत्राह तस्मादिति परमपुरुषस्येति फलप्रदत्वात्फलसाधन
त्वेन कर्मसंबंधात्परदेवतादेस्तत्र स्वात्मप्राप्तिलक्षणसंबंधस्य सिद्धेः लाभावादित्यभिप्रायः किंप्रयोजनमित्यतः किम

६० क्तं तत्सीमान एव मेघाद्धि सर्वविलंकुर्वतिनत्वमितिलाधितत्सीमान इत्यर्थः । उक्तार्थे भगवद्वचनं दर्शयति अव्यक्तात्परमगु
रा णेति देवतानां प्रतिपाद्यमानानां कर्मणोश्चदावैकसंस्थात् तद्रूपत्वस्य ये यं मे लोक साहजिनं नायकृतिवादाः कृतः
अतीन देवतासर्वदेवतान्तिरये क्रमेदंकर्मफलदानेशलमिति स्वज्ञातिशयज्जनन मेवाशाभिप्रेतमित्यर्थः एव
मविरोधेन निर्वाहः किमर्थमित्यत्राह सर्वमिति एकशास्त्रं भगवद्बोधायनादिभिर्गृहीतं तत्र च विरुद्धार्थप्रति
पादनेष्वपि विरोधात् तदनादरणीयस्यात् अविरोधेन भवतिविरुद्धार्थपरत्वेन व्याख्यानमयुक्तमिति भावः
एवं सर्ववेदान्ताभिमतः ज्ञैवाद्यभ्युपगमस्य भाव निरासः कृतः अथ एतेषां अभिमतान्निस्तावेभक्तिसमर्थ्यते
तस्येत तस्यैतस्यादिना तस्यैतस्येति पदद्वयेन ब्रह्मस्वरूपासिद्धान्तस्य वचनाहापरत्वेन मात्र्यादिते स्वरूपशब्दः
स्वरूपनिरूपकधर्मवाचीश्वपरिच्छेद्येति स्वरूपमुक्तं ज्ञानेत्यादिगुणा उक्ताः स्वसंकल्पेत्यादि विभूतिमत्त्वमुक्तं
स्वरूपतद्गुणविभूतयो दिव्यरूपादीनांप्रमाणोक्तत्वेन द्रष्टव्योक्ताः दिव्यविग्रहादयस्साध्याः अनन्तु
37 रूपेष्वभिमतिरत्नीतिलक्षणात्स्वर्यमनुरूपशब्दः हेयप्रत्यनीक कल्याणगुणाकरत्वं सर्वावस्थास्वप
रीस्रोकरूपत्वं तद्वचित्येसादिभिः षण्णां विशेषणानां कल्याणत्वमसाधारणत्वं स्वशक्तिसदृशोत्साद्यपृथग्विशेष
णं अस्यैतान्प्रयित्वमस्य तस्य विस्मयतो पत्वं स्वाभिमतेत्यादि माहौचीविशेषणं स्वरूपगुणानामेतिरूपवत्गुण
इत्यर्थः ऐश्वर्यशीलशब्दो स्वरूपगुणप्रदर्शनोपयोगी स्वरूपस्य भगवदनुरूपत्वं यथा सर्वगतो विष्णुरित्येवगम्यते ॥ रा० ६०

तीसत्राह विध्यपेक्षितत्वमिति । उक्ताः शार्करा उपदधातीत्यादिश्रुते जोवै धृतमिति वाक्यशेषात् गतस्य
विध्यपेक्षितत्वेन स्तार्थता स्वीकृतं स्ववाक्यशेषादित्यादिसूत्रेणापतितं यत्नपरत्वागोनामेवी
फलकत्वनायोगात् एवमत्रापि विध्यपेक्षितत्वेन देवतास्वरूपेतात्स्वीकृतस्याभिप्राय । अर्थवादो
क्तविध्यपेक्षितार्थतात्स्वीकृतमभ्युपगममुदाहरणमाह तस्मादिति यतः किमिति अत्राह अत्रेति विधेयवि
रोधिनः फलसाधनत्वमर्थवादेन विध्यपेक्षितत्वात् स्वीकृतं विधेयस्य फलसाधनत्वं विध्यपेक्षि
तं अतो यत्नपरत्वानुपपत्तिवादेन स्वीकार्यं तदनादृत्य किमित्युपदानेन फलसाधनत्वं तु पितृलोकः
लोकप्रसिद्धमावृत्तेरणानुस्मरणमुखेन परमुपालभते हिरण्यानिधिमिति हिरण्यनिधिं निहितं चेत्
यद्युपरि संचरन्तो न विदन्ति एवमिति परमात्मनो हिरण्यनिधिरूपं नोहितो न अतो हिरण्यनिधिमुपवर
के निधाय सुखं शेते ति अपगोरणस्य शतयातनायाः साधनत्वमर्थे कल्पितात् अर्थवादेरेण सम्भवति दे
वतात्वारकत्वम्फलेः कस्मिन्नायोगादित्यर्थः कथं तर्हि अत्राह योहितानीति उक्तार्थेष्वनिमाह एवमिति
२२ यद्यत्तो मनुष्याः सर्वांसंज्ञी तिर्वोदान स्वर्गशस्त्वं भगवत्त्वाराधनात्मकतयेत्यर्थः स्वार्थियतो न्वायत्ता
इतिहविःशब्दः येन कर्मफलं तृणार्थः अन्यपराः तत्प्रणमतीदं तद्येरे कर्म मरणात्मार्द्धिः भगव
दाराध्येत्यर्थः वेदविद्वचनमाह यथोतामिति मेघवृष्टिसर्पिलं उदकं भगणं जलोन्नतिः जलाशयास्समुद्राः

६१

र्वकामः भोग्यभोगोपकरणादिकाम्यवस्तुसमृद्धः एवं पदद्वयेनोभयविभूतिमत्त्वमुक्तं भवति सर्वगंधसर्वरस
इत्यनेन चादिग्रहसिद्धिः अभ्यात्तः स्वीकृतवान् अवाकी अजल्पकः अनादरः पूर्णीकृतसकलजगत्त्वादित्य
र्थः महारजनं रागोद्रव्यविशेषः तेन रजितं महारजनं आद्यशब्देन वक्ष्यमाणः अतयोविवक्षिताः पत्नीवि
षयं प्रमाणमाह अस्येति स्थानपरिज्ञानादौ प्रमाणमाह तद्धिरण्मोरिति द्वयंत हिरण्मयनिवासयोरिति
धातुः यदेकमिति अनेन तस्मामीति पदं दिव्यादिग्रहपरं सम्यगुपरि तद्धिरण्मोरित्यादिस्थानविधिः सरीवि
दर्शनं धिरस्य दौविधिश्च स्याभिप्रेतमत्र वोधं परिहारं वसंस्तुस्य तिपन्नमर्थमाह परस्येतिये स्वरपद्धति पत्तेच्छक
न्वयो वचनवाक्ति कृतः नात्रोद्देश्यं किमप्यस्ति सर्वार्थस्याभासत्वात् तस्मादियं वचनव्यक्तिर्नोद्देश्योपादे
यविभागवतीत्यभिप्रायेणावचनव्यक्तिद्वयमुक्तं अनेकार्थविधानेवाक्यभेदः स्यादितिशंकते उभयेतिपरि
हरति अप्राप्तत्वादिति विधानेजैमिनीयसूत्रमाह यथा कामीति सत्रस्याविषयवाक्यं दर्शयंस्तदर्थं विशद
म यति यथेति ननु विधिशेषत्वं विधेरस्तु तथापि मंत्राहै नु इष्याधि प्रकाशत्वादन्यपरत्वेन स्वार्थे न तात्पर्यमिति
सर्वमिदंनासिद्धमितीसत्रमाह कारणमंत्रेति कारणमंत्राहेतुसाधनतया विहितमंत्राः न तु जप्यत्वेन विहि
ताः क्रियमाणानुवादिनो वर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयः स्तोत्रे गानविशिष्टमंत्रोच्चारणशास्त्रं गानरहितमेकस्व
तिस्वरोच्चारणं तद्युक्तमेव स्मृतेः जपादिशिष्टमिति आदिशब्देनाध्ययनादिविवक्षितं उपांश्चारणं जपः उच्चैः स्वारणं ६१ राम०

विग्रहस्य तदनुरूपत्वं चिह्नोर्देहानुरूपांगा इति ज्ञायते महि मया दत्तकस्रुवा चामर वीणाशब्देन लक्ष्मीर्विवक्षिता
स्तन्मयासामपीनसौभत्वेन सिद्धिः त्वाङ्गत्वेनापरिजनपरिच्छेदविशेषणं क्रियाकैंकर्यपरिजनाः शेषशेषा
शनादयः कालाविकाममन्नयः परिच्छदाः स्वोचितेस्यादिपरमपदविशेषणं भोग्यशब्देन स्रक्चन्दनादिर्विव
क्षितः भोगोपकरणशब्देन स्रक्चन्दनौदीनि योगोपयोगिभाजनानीत्यादिविवक्षिताः परिच्छदशब्देन कलाचिकादि
स्वरूपेण भोगोपकरणं विवक्षितं भोगोपकरणशब्देन भोग्यवस्तुनि योगसाधनपदार्था विवक्षिता इति भिदा
आदिशब्देनादिक्षोपधानादि विवक्षितं अवाङ्मनसगोचरं अपरिच्छेद्यत्वात् स्वभावशब्दो जाज्वल्यमानत्वा
दिगुणपरः आदिशब्देन तत्र तत्र आपारस्याभिप्रेताः सहस्रशः कल्पाः संतीति मत्स्यत्वकूर्मत्वमुपवहरण
लक्षणाः रविलक्षणलक्षणाभिप्रेताः उक्तार्थे निदर्शनाः कल्पीस्तुदाहरति वेदाहमेतमिति तमसो मयपराद्धं व्याचष्टे म
नोमय इति मयडु दृष्टान्तः आनन्दमयः प्रपदे भवतीति संबन्धग्रन्थप्रस्तावे मावः मनसा तु विशुद्धेनेत्यादि
श्रुतेरिच्छार्थे मयप्रत्ययः उपपत्तेः तत्परमं अन्यत्राह स्तुतिपदं तु भीरपरामर्शपरमित्यर्थः
स्वांतरिति स्वरूपशब्दो विग्रहपरः दर्शपरवशमंशोनीलतोयदस्य इत्यादिवाक्यसोपानार्थः मनोमयः रविवदर्थः
प्राणशरीरः शरीरधारकत्वाद्विधारकः भारूपः सत्यसंकल्पः आकाशात्मा आकाशवत्स्वच्छरूप अन्तरम्
वरोलरथत्वे रिन्तुक्रमहत्त्वं तत्त्वातीति यासर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः कर्मेति निक्षेपतो हलिकर्मेति कर्मारी युक्तस
नीलतोयदेमादिश्लोकं व्याचष्टे मध्यस्थेति नीलतोयदमध्यस्थेतिमासावकु व्रीहिः सर्वेतिपातमध्यांदसः अस्मिवाक्यस्य

६२ शकाकृत्स्वेप्यनुष्ठेयं कर्मैवं विधिरेव लोकं भवतीति कर्म विशेषणाभक्तदेवताविशेषणास्थानपत्नीपरिजनादिप्रतिपाद
नं चाविनियोगानुगुणार्थमित्यर्थः नित्यपरत्विमन्तिनत्यत्वस्यामुक्तविषयत्वादिकमाशंक्य परिहरति नेयमिति एवं कर्मस
दादर्शनवंतो नैकप्रतीतार्थेति श्रुतिभंगप्रसंगात् प्रवाहाविषयत्वमयुक्तमित्यर्थः कार्थोपि श्रुत्सानविवक्षितत्वेति हेतुरि
ति वेदनत्राह मं अथवाऽगतानाशते म्पीतरपरत्वमुख्येन चोदयति न तु चेति अव्याप्तेरेक दर्शनादि तिपरमपदश
ब्दवाच्यस्य भगवत्स्वरूपाद्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः परिहरति नेवामिति वैलक्षण्यस्थानस्य प्रमाणान्तरसिद्ध
त्वादस्त्रावितिदिक्षाररीतिव्यतिरेकनिर्देशात् पदशब्दस्य च स्थानवाचित्वयुक्तमिति सह्रवाच्येदं स्थानपरमित्यर्थः
विष्णवाख्यमिति विशेषणानां व्यावर्तकत्वादिष्ण्वाख्यमिति विशेषणेनतत्तव्यादत्यतया स्थापि कस्याचे स
रमपदशब्दवाच्यत्वं गम्यत इत्यर्थः तदिदमिति एकान्तिनस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये तेषां परमं स्थानं य
देषपश्यन्ति सूरयः इति श्रीविष्णुपुराणवचनं स्मारितं परमस्थानेशब्देन च स्थानत्वाभ्युक्तेः परमस्थानपरत्वे
39 न श्रीविष्णुपुराणोक्तव्याख्यानत्वादित्यश्रुतिः स्थानपरेत्यभिप्रायः स्थानशब्दस्य स्वरूपपरत्वमस्वरसत्व
रस्तार्थविरोधाभावेऽपि नांगीकार्यं विष्णवाख्यपरमं पदमित्यत्र व्याख्यातत्वेन स्थानमप्यपि तु जीवस्वरूपमित्यत्रा
ह एतदुक्तमिति भगवत्स्वरूपादन्यस्यापि परमपदशब्दवाच्यत्वं दृष्टमित्येतदेव विवक्षितमित्यर्थः पर
मपदशब्दस्यापि चैवाचित्वेपि प्रयोगं दर्शयति ताभिरेवमारीतितैश्वर्यपश्यभिरामैदक्षः इति तदानन्त्यनगो रामे०

द१ य१ ६२

मध्ययनं मोक्षप्रकरणेनधीतस्यान्तवरस्यानारोनास्यथामीतियोषपरीहारायप्रकरणपाठितात्मप्रकर
णपठितान्त्रैस्तुमंतद्विक्षेमोरित्यादिःस्मृतिर्मोक्षप्रकरणपठितानांचश्रवंइतिनत्तीत्यादिप्रकरणेषुवालोपनि
षदधीतत्वात् अप्रामाण्यमाद्रियवंचेतिसाधकबाधकप्रमाणाभावात्तामिमर्थः साधकान्तरसद्भावेनत्वनुवादः
स्यात्वाधकसद्भावे आदिमोषयइत्यादिनाकथवन्तनस्मातेपादकशतेतदुभयमात्रत्वैवमप्रामाण्येव
दंचेस्तुमंकरणमनूष्यवत्यकर्मिसाधनमंत्रमात्रपरत्वेतुनाध्याहारः अन्यथामंत्राख्येसध्याहारःस्यात्
मंत्राख्यानानुष्ठेयार्थप्रकाशीनः अपितुवार्हिदेवसदनंदामीत्यादयः केचनतद्धर्माख्येतमराःसु अन्येतुस
तिसिद्धत्वार्थपराः आस्त्रणवस्तुविधेभागवतावैनियोगमेदन्तोऽसावित्यादेः सदीत्यदेवतावत्साहिह
ति एतेसावित्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्र विनत्वार्थपरिमाणः ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतेसावित्यागा
र्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्रतीनियोगभेदान्तोऽसावित्यादेः सादेन्द्रदेवताकत्वादेतानिः यदिकर्मविशेषावि
नियुक्तस्यमंत्रस्यतदेकानुष्ठेयपरत्वं तर्हिवेदस्येदृजपेन्मिसंयपाकालमनंदुमित्यादिभिःक्रतवस्यवे
दस्यजपेविनियुक्तत्वात्प्रमाणमर्थेविनियुक्तइत्येतेप्रमाणामध्यर्थेनप्रमाणस्यात्जपमात्रानुष्ठे
यप्रकाशकस्यात् नवाक्यार्थाभवतीत्यादौनांस्तुत्वानिसिद्धत्वार्थाभिधानंदमेवतनस्तेषांपेतुस्वमितिवाधक
साधकाभावेमंत्राः स्वार्थमात्रेनियमितिसिद्धेषार्थः अनुष्ठेयार्थप्रकाशकमात्रेमोहाद्वेनियुक्तेतिअनुष्ठेयार्थे

सु

६३ त्वे दर्शयति सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिना स्वमात्मा शेषव्याख्यायमाह अक्षर इति यत्रेति यत्र सर्वं इदं यच्छब्दः परम
परपरामर्शी नाकृपादेनग्रहतं तन्मात्रं भवतीति हि स्फुटं अनेन रूपाद्यः परस्परवस्तुव्याप्यः यत्र ये इति प्रय
मजाः सर्वमेव सन्तः तादृशाः इति विशेषणं व्याचष्टे भावेनेति अथर्वणे विस्तुक्तां तं वासुदेवं विजानन्
विशेविशेषं तं गच्छतेन तत्त्वदर्शी तिवचनात् विपन्नवस्तु निश्चीतादिति यन्नयमस्तु तिव्यवहारयोरिति धातुः म
हिमानः संपन्नायतेभ्य इति योगः स्फुटः परमपदस्य व्याप्यत्वं रत्वमेकत्वाधारणादित्याह एतेषामिति
यथाकारणं वस्तुतः सत्त्वात् सदेव सोमेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः तदन्तर्भाव गम्यते
नित्यविभुमिति विशेषणं तेनावगम्यत इत्यर्थः कुत इत्यत आह एवासर्वमिति कस्मात् गुणैकदेशत्वात् अप्राकृ
तविशेषणैकदेशत्वादित्यर्थः गुणशब्दो विशेषणवाची ज्ञानादेरपि हि द्रव्यत्वेऽपि गुणत्वं नित्यवि
40 शेषणत्वादेव नित्यविभूतिरपि तथेत्यर्थः विशेषणत्वमपंचस्य व्याप्यविशेषमिति तदेवास्यार्थं कस्मात्
गुणैकदेशत्वादित्युक्तं प्राकृतादिप्रपंचः सदेव सोमेदं सर्वं अपहतपाप्मादि सत्यकामशब्दस्य कथं भो
ग्यभोगोपकरणादिवाचित्वमित्यत आह सत्या इति प्रमाणसंबंधार्हत्वलक्षणं सत्त्वं प्रपंचस्याप्यस्तीति
तेषामव्यर्थमाह अन्येष्वेति सत्यत्वं द्विविधं प्रमाणसंबंधार्हत्वमविकारत्वं च तत्र सत्यत्वं प्रपंचस्याना
दिनित्यदृष्टाभिप्रेतमित्यर्थः सत्यसंकल्पपदं व्याचष्टे सत्येति अर्थान्तरमाह एषां चेति चेतनानामचेत रामः०
नत्वं नर्भतत्त्वारल्लानादिगुणानां सदेवसोमादिवाक्ये नेमानभावेन प्रतिपाद्येनं नित्यविभूने रप्यकारण २५ ६३

एवं स्यात् किमेक एव मुख्यत्वमन्यत्रामुख्यत्वं तथा च प्रमाणस्य स्वारस्य सामान्ये मुख्यस्य स्वरस्य स्वाभाविकाकेषु प्रसक्तिवाक्य
त्वस्तिकेऽरि स्वस्त्राहं मी एव पीतिरएकावश्यवंशान्याद्विर्थापिमुख्यमित्यर्थः अर्थत्रयस्याधिस्याप्यत्वे चोधुर्धवं कमुपपादय
तिकुर्यामिति इतरसोरशये भगवत्सान्निध्यात्सादि इत्यादि इत्यर्थः तत्राप्यप्रभगवत्साहे सादिसमाह सर्वं ति तिरोधायक
सर्वकर्मनाशे यास्यमाह भगवद्गुणानाम् अपि तिरोधायकं कर्मेति तन्निवृत्तिः सर्वकाले स्याशा भोमगवद्गुणतिरो
धायतिरस्तेरथे प्रतिबन्धाभावात् सर्वेषां मोक्षो नैमित्तिकी धृत इत्यर्थः अनन्तेषां अस्त्येकमेवाविलंबक्यमितिद्रष्टं कते
अनन्तेति पाठे हरात् आविर्भाव आविर्भावे घाशा एकमेवाविलंबप्रयोगः ओविच्छुपुराणे दर्शितः इदमप्यभि
४ एवं प्रेतं अनन्तैरनन्तेः पितेलोसुकृतस्य लोकः इति वचनात् एवं पुरुषस्य कर्मिणो दूराद्धोवालीति मकरेणान्तरा
त्मानं जुगुप्सेदिति अवरणाभावमनन्तपदस्याज्ञानसुकृतं नतु कृतेसर्वे पाप्मानो नात्मानि वर्तन्ते इति मुमुक्ष
पेत्तया तिरस्कृतप्रदत्वे नहृद्योर विपाप्मनः ह्यत्र अल्लादन तत्त्वमिति कर्मेत्यत इति परस्यानेनैत्ते आविर्भावादि
नास्यान विशेषश्राप्ति भगवत्सान्निध्येऽमैतिस्य श्रुतिरत्यर्थः उदाहृतवाक्यानि एवं चक्षे तयं तातिहि निवास
गस्यारीति धातुः परा केवलत्वामलितमर्थमाह अनेन लीवेदाहमेतान्मेति अस्मिन्नाक्योधिनिवासशब्दार्थो
नसधेयं इत्याह रजनस इत्तिर कवाक्यत्वात् एकार्थप्रतिपादकत्वात् अस्य परमव्योम शब्दवाच्यत्वान्निर्विकार

६७ सकलङ्कातिःगलविशेषणज्ञानमन्त्रार्थवाक्विलिसइत्यादिमेत्रिसर्वङ्कालिस्फुरतीतिःसपुराणगतविशेषणम
त्रोक्तं ते यथा पृथगलक्ष्मीमण्डलेपुरःषोडशमहापद्मदलिनेत्रानीतिबृहदारण्यकेयथाप्रणालीमण्डलेवैवसिद्धस्थ
इलिलेलीरेखावेक्षेवश्मनवत्यदस्यादिस्यपश्चात्मण्डलवाचीत्सभिप्रायेणादिस्यमण्डलान्तर्वर्तीश्युतंमादित्यशब्दादु
परि ।दित्यादिस्यादित्यपसुतरपुंदाल्पइतिएषप्रसयः हृत्कल्पाभेस्वप्रधीगम्यपदापश्यपःपश्यतेरुक्मवर्णम्प्रत
प्रकालस्वरवर्चसंप्रभुमिस्यादिवचनानुसारेणान्मकान्तिस्वरापीवरसमग्रमःइत्युक्तं मादित्यवर्णतमसःप
ग.६ रस्तात् ।दिवसर्पसहस्रसमवेपुष्पंतुस्थितानां यदि भास्सदृशीसास्यात्भासस्तस्य महात्मनः इतिवचनात्स
हस्रांशुशान्तसहस्रशिरणइत्युक्तं एवंविशेषणद्वयेनभुक्तजनेभोग्यत्वप्रतिकूलत्वरासदत्वंचविवदि
ते लक्ष्म्याभियुक्तैरुक्तं ।निस्यानुकूलमनुकूलतरं एणपरेषामुद्वेजनं चतवतेजउदाहरणंतीतितस्ययथाक
पासंपुण्डरीकमेवमाक्षिणीइत्यस्यार्थंहृदयेनेधायाह गंभीरांभस्थितेत्यस्यवाक्यस्यकारणेषडर्थाःश्वेपत्त्वे
नसिद्धत्वेनयोक्ताः तत्र सिद्धान्तितार्थत्रयमत्रोक्तंइतरार्थत्रयस्यश्वेपत्त्वेनस्वभावादेवावगन्तं तत्रश्वेपत्ता
नुपन्यासादेवतस्यानुवादेपवेस्यार्थंनचैतत्यस्यपादपूरासःकृतेपतेग्रन्थेप्रुतस्वाक्यकारोलेखपत्रपीव
वक्षितंकेपुनःश्वेपादीनाग्रर्थाः उक्तानेकपिरादिसरस्यर्थः तस्यासंमण्डलंकप्यासयथादित्यमण्डलेहृद
यपुण्डरीकंचोपासनास्थानं एवमहेणीत्रप्युपासनस्थानमिसेकोर्थःअयंनोपपद्यते उपास्यस्यैतेषस्थैते
परमव्याप्तार्थंउपासनस्थानमितिबाधाभाधारः समानार्थभत्वातयोःपदयोःस्वतःसामसामा राम० ६५

नानात्वेनेतिप्रपंचेप्राकृतपदार्थास्तत्वेन नाः वह्नाण्डेतनाः नित्यत्वेभ्रांतोस्तु द्वसत्वमचेतनं नित्याशाश्वेतनाः स्थिराणा
मस्थिराणांचेतिप्रपंचे चेत्यादं ष्ठाः स्थिरनस्त्रिदंशो स्थिरः नित्यत्वेभ्रतावपितीलोलाव्यापाराद्यो स्थिराः ममत्सर्वे
स्थिरं तत्संकल्पेति स्मादिशब्देन तत्तन्मदार्थधर्माणामपि तत्संकल्पायत्तत्वं वेदविदितं उक्तार्थे नधीतशास्त्रास्व
पियातिपाद्यत्वइत्यहर्शयितुं भगवणादेवं शोभि दर्शयितुंचोपदेहरणवचनं दर्शयति इतिहासेतितत्रश्रीमद्
मापरो दर्शायितुंपुष्टस्य कामुसाम्यबुद्धि भिन्नत्वे प्रमाणमाह लोकेति काम्यत्वकर्त्तुर्भूलेतीवे दर्शयति तत्रप
तिपादितस्य सर्वजनतु स्मारोहणाय धर्मेणैमहाभारते विभेति नीगमा आज्ञानरस्लीमादि दोषपातेभार
तंशास्त्रसारोपयतः कामात्मनाकृत इति ब्रतमेवं स्मादि अनादिमध्यानिधन इति स्वरूपतिस्सर्वशास्त्र
इति गुणानितिप्रकारेणानित्यत्वं भवइति विग्रहविभ्रमितिविशेषाकारेणानित्यत्वं तेसर्वशास्त्रीरीतिपत्नीविधिः
श्रीपराशरवचनमाह श्रीमदिति सर्वतीति सर्वं ब्रह्मपश्यन्तीत्यहरिः सर्वं ब्रह्ममयमथवास्त शब्दो जीवपरः
शुद्धजीवस्वरूपं मतलोषमितिसर्वः श्रीपत्स्याप्रमाणमाह नीरसेवेति परमृष्यानेवचनमाह एकोतिन इत्येतस्य
नेमत्वमाह कलेति महाभारतेवचनमाह महेति परस्येति अंशत्वमौपदेशादिति सर्वेनननहि रूपत्वंग
तीयतेकपवानस्यावेलत्वणलमितिसंकाशा नद्विपयवा नयाधपुरुत्स्सरं तदर्थमाह रवोसावैसादिनाय
रमोन्नरादियोहिरत्यप्रः पत्नोक्षपत्नं स्मादि शिमयानसंगतनादिनिमतीव्हवानिर्देशो सूक्ष्मदात्मत्यह

६५ मपि स्त्रीकृत्य विकस्वीकृतसलिले सुतं कं पिबतीति हि कार्मिलं तस्मिन्नालक इति कृपासं अत्र विनादपि पद्म
नालस्य सपुण्डरीकस्य शोभा लिखायोल्लोतिसोग विवहितः सनालनसुखालितसंयुक्तं नालेसादेति लक्षाव
स्थमस्थले सुमहन्नालेति अर्थान्तरमसुअनेगंभीराभंसमुद्धृते निकं जलं अत्र समुदित्याअर्थपूर्वकः वाक्येभागुरिर
ल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति वचनात् अपेरकारलोपः कृपासं सलिले विघमानमिसुकं भवति एवंवाक्यका
रोल्पायितमपकपनेन तस्य पद्मकृपासं सलिले विघमानमिसुकं भवति पुण्डरीकमेव मनहिणी इति स्तुति
42 वाक्यं व्याख्यातं भवति रामः कमलपत्राक्षः पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकं प्रसन्नवदनं वा
रूपमपत्रोपमेक्षणं जितं ते पुण्डरीकाक्षः नतः कमलपत्राक्ष इत्यादिभिः पद्मपत्रशाम्यकथनात्
पुण्डरीकस्य दलाभ्यामेव साम्यमिति दर्शयितुं दलशब्दः प्रयुक्तः यथा पुण्डरीकमेवमक्षिणी इत्युक्त
पुण्डरीकस्य दर्शितगुणानिवृत्तिर्माभूदिति व्याशयेन आपलशब्दार्थप्रयोगः एवमिति सामान्येन पुण्डरी
कधर्मे प्रवृत्तौ तेषामितिदेशो माभूदिसमलशब्दः एवमधिकगुणान्वयं शेषराघवे स्वं चाभिप्रेसा
भिपुते रयुक्तं अदीर्घमप्रेमकुचक्षणो ज्वलं नचोरमतः करणस्य पदपत्रं अनुक्रमत्वं नु कथं तानि
दर्शनं ननादिना पर्यवसानयोर्दृशोरिति। नाणपणनमस्तेस्तु पुण्डरीकापतेक्षणः सुभ्रुललाट
सुमुखसुनासिकाधरविद्रुमोलेजितं नोक्तविशेषणान्येवोक्तानि सुभ्रुललाट इत्यादिना सुरचिरकोर्म राम० ६५

धिकरण्यं घटपटइतिवत्पदार्थविरोधाभावेऽपि शश्शभावेऽपि स्वतः प्राप्तः सामानाधिकरण्यपरित्यागेन च
दोषः पुंडरीकशब्दस्य गौणत्वापत्तेः कोशमतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमिति श्रुतेः तस्य हृदयालक्षकः गौणत्वे हिर
ण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण इति दिव्याकारवर्णनप्रकरणानुगुणं तेन च परमेश्वरो हि हिरण्यपुरुषो
हृदयस्थ इत्युत्तरत्राहिस्यानत्वाभिधानमानत्वात्तस्मिन्नेति श्रूयमाणत्वं तस्य हि स्त्रीपुरुषो हृदयस्थ इत्येकस्मिन्नादि
णोपासनाविधानात् पण्डितस्येत्यनुदलेपुरुषोपसम्पदं हृदयेऽहि णोऽलि हृदय एकेऽस्मिन्नणोरु
पासनविधानं हृदयेऽणीति द्विवचनानुपपत्तिश्चेत्तस्माद्दृश्यमानोपासनस्थानविधिपरत्वमनुपपन्नं
कोपमेयकद्दः तस्मात्संरूढइति कंसरत्नसाम्यत्वं च प्रत्यक्षं तदुक्तं मर्कटपृष्ठपुंडरीकं चोपमाद्वयं तेनो
पासमानत्वोपमाद्वित्वमपुक्तं स्वतः प्राप्तसामानाधिकरण्यपरित्यागप्रसंगात् एतान्यार्थसंभवस्यापि हीनो
पमाश्रयणं योगायोपचोपमानं चास इति मर्कटपृष्ठसदृशपुंडरीकस्य हीनोपमुक्तं स्यात् तथा कप्यासवारि
लिगेणतास्मान् कप्यासमीमर्कि कासितामेति यद्युच्यते गंभीराम्भिस्यात्स्थितमात्य एवंविधशक्यार्थ
वेषाद्विकासितवाचित्वं नातीति तद्व्युत्पत्तिसमर्थं कप्यासाप्यनुपपन्नं स्वपन्नमर्थं त्रयं विवक्षितं त्र
ग२ भवनाभावप्रकारेण गंभीराम्भस्यादिकं पिबतीति कपिरादित्यः तेनास्यते क्षिप्यते विकास्यत इति कप्यासं त
दा हवा कथकारः ग्याद्वस्य संतोत्रं गम्भीरसादि तेनाक्षिप्य स्वकीरणेन विकास्यते तत्र घटकं रविकिरण

पातञ्जल योगद... भाष्य

म

६६ णा हरणे हृष्टिर्भांदीन मौवलो क्वेति एवं य एषोंतरीत्यादिवाक्यस्यार्थ उक्तः एतद्विषयस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञा
तं उस्यार्थमाह सइति निखिलजगदितिपदेनानेक्व स्तुक जगत्कारणं त्वविवक्षितं यस्मात् सावादित्यं
त्ति तत्रादिजगत्कारणस्यादित्यांतर्वर्तित्वमुक्तं निरस्तेति सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यस्यार्थो विवक्षि
तः हेयप्रतिभटत्वोक्त्याणगुणाकरत्वाञ्चस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः परमात्मपरब्रह्मनाराय
णशब्दाः सामान्यसविशेषप्राक्ताः एवं मंत्रस्य प्रतिज्ञार्थं उक्त्वा व्याख्यातः कुत इत्यत्राह तद्भूमीप्रदेशा
दितेः तद्धावहे सणषइति सर्वलोकेषान्वादिगुणादिश्रूयते ततः किं परमात्मत्वस्येत्यत्राह तस्येतेगु
णा इति तस्येते गुणा इत्यादिवाक्यमतिपादितास्तेन्वयः वाक्यकारश्चैतदिति प्राप्तप्रशब्देन ब्रह्मणा
43 विपश्चितेत्युक्तं विपश्चित्त्वमुक्तं सर्वांतरशब्देनाभ्यांतरत्वात्मानंदमय इत्युक्तार्थो विवक्षितेनेः
लोककामेशोपदेशात् लोककामेशत्वोपदेशात् तयोदयास्सामनां स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इ
त्युक्तादित्यर्थः एवमादित्यांतर्वर्तिनो रूपवत्वाजीवत्वमाशंक्य रूपस्याप्राकृतत्वात् परमात्मत्वं सि
द्धमिति तमंतरित्यादिसूत्रे वाक्यकारग्रंथेः रूपस्यानित्यत्वप्राकृतत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थमाह तस्य चेति
रवं पत्रवाक्यमिदं स्याद्रूपमित्यादितद्धेतनामुपासकानामनुग्रहार्थमेवावास्तवतत्रशक्त्यावासूप
कल्पकत्वादित्यर्थः वाक्यस्यार्थमाह उपासितुरिति रूपं चैतदादिसिद्धांतवाक्यं तन्नासत्यमाह यथेतिस्व ९८ रामं०
६६

लेमंडलं इत्यादि विशेषणानामपि मूलमूलवचनानि भगवद्व्यासपुराणादिषु द्रष्टव्यानि सुकपोलमिति
पराशरः कंबुग्रीवो महाहनुरित्यभिधेयकं बुग्रीवस्तु मुकं कर्णौ किसलयपाशः कर्णपाशः पीनवृत्तायतभुजः
पीनवृत्तायतभुज इत्यपि श्रीवत्सांकितवक्षः स्थलेति वचनं विशालवक्षस्थलः महोरस्को महेष्वास इति
वचनं समः समविभक्तांगः समः समविभक्तांग इति वचनं दिव्यरूपसंहननः इति रूपसंहननं नाम
सर्वांगानां संश्लेषो चैत्यं अभिरूपविरूपाणामंगानां हीनश्लेषो नोचितः सर्वांगानामप्यभिरूपत्वा
दन्योन्यसंश्लेषस्य स्वच्छा इति संहननशब्दार्थः । मेघश्यामवर्णः स्निग्धवर्णः प्रतापवानिति वचनं प्रबुद्ध
पुंडरीकचारुचरणयुगल इति वत्सादकमलादन्यत्रस्थानुरूपपीतांबरधर इति तस्य मकरजंघा
स इति श्रुतिः ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः केयूरवान्मक
श्रं रकुंडलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्र इति आयुधविशेषणान्युच्यन्ते अमलकिरीट
ति अमलशब्देनाप्याकलंकत्वादिवलितं मन वधिके लिस्पर्शो दायिगुणः कुंडलां इत्यंचितायु हार इत्यादि
ति वचनं सौंदर्यमवयवशोभा लावण्यं समुदायशोभा अत्यद्भुतेति सुकुमारः पद्मदलवेधस
नवीयसे सुमन ज्ञालय इति श्रुतिः सुप्रहासः कुमारः इति सौकुमार्ये सुवेषता नित्य वचनं सुरूप
गंध इति सर्वगंधः सर्वरसः स्मानन्दं समान गंधातिरलोकाति समुद्भव सागंभीदि इति करणे ति कं।